

ΠΑΡΑΒΑΣΙΣ PARABASIS

Επιστημονικό Δελτίο
Τμήματος Θεατρικών Σπουδών
Πανεπιστημίου Αθηνών

Scientific Bulletin
Department of Theatre Studies
University of Athens

Τόμος 6

Volume 6

Σ.Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ
Γ. ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ / Β. ΠΟΥΧΝΕΡ
Α. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
Κ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΚΗ
Γ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ / Β. ΠΟΥΧΝΕΡ
Λ. ΜΑΡΑΚΑ
Μ.Γ. ΜΙΚΕΔΑΚΗ
Χ. ΜΠΑΚΟΝΙΚΟΛΑ
Γ.Π. ΠΕΦΑΝΗΣ
Β. ΠΟΥΧΝΕΡ
Β. ΠΟΥΧΝΕΡ
Χ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-
ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ
Α. ΤΑΜΠΑΚΗ
Δ. ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ

EVANGELATOS S.A.
VARZELIOTI G./ PUCHNER W.
VASILIOU A.
GEORGAKAKI K.
IOANIDES G./ PUCHNER W.
MARAKA L.
MIKEDAKI M.
BACONICOLA C.
PEFANIS G.P.
PUCHNER W.
PUCHNER W.
STAMATOPOULOU-
VASSILAKOU C.
TABAKI A.
TSATSOULIS D.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

BOOK REVIEWS
DOCTORATES

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ERGO
ΑΘΗΝΑ 2005

ERGO EDITIONS
ATHENS 2005

Γ. ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ / Β. ΠΟΥΧΝΕΡ

ΝΕΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΓΙΑ (ΠΑΡΑ)ΘΕΑΤΡΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ
ΤΩΝ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΤΑΓΜΑΤΩΝ ΣΤΟΝ ΑΙΓΑΙΟΠΕΛΑΓΙΤΙΚΟ ΧΩΡΟ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ

Παραλειπόμενα για σχολικές παραστάσεις και παραστατικές λιτανείες

Στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Ελληνικό Θέατρο και Δράμα στην εποχή του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης και της Τουρκοκρατίας» της Ακαδημίας Αθηνών, το οποίο διεξάγεται κυρίως με ερευνητικές αποστολές σε Αρχεία του εξωτερικού, με στόχο τον εντοπισμό ανέκδοτων δραματικών κειμένων και άγνωστων τεκμηρίων για την ελληνική προ-επαναστατική δραματολογία καθώς και πληροφοριών για θεατρικές παραστάσεις στις ελληνόφωνες περιοχές των Βαλκανίων και της Μεσογείου, η πρώτη συγγραφέας πραγματοποίησε δύο αποστολές στα αρχεία της Propaganda Fide στη Ρώμη, η οποία έπαιξε αποδεδειγμένα, από το 1622 και πέρα, καθοριστικό ρόλο στο συντονισμό των προσηλυτιστικών ενεργειών και προσπαθειών των Καθολικών στο χώρο του Αιγαίου, κυρίως του τάγματος των Ιησουιτών, κάπως δευτερευόντως και των Καπουκίνων, με την ίδρυση σχολών και τη διεξαγωγή λαμπρών πομπών και λιτανειών, ενίοτε και με θεατρικές παραστάσεις, εκδηλώσεις που αποτέλεσαν τόσο το θεσμικό πλαίσιο όσο και την κύρια στρατηγική για τη μισσιοναρική τους δραστηριότητα, αφού ένα από τα κύρια μέσα προσέλκυσης του κόσμου ήταν ασφαλώς τα ηθικοδιδασκικά θεάματα και το σχολικό θέατρο. Κατά τη διάρκεια της παραμονής της στο πολύ καλά οργανωμένο αυτό αρχείο, από τις 15 Μαΐου 2002 ως τις 5 Ιουνίου 2002, και από τις 18 Μαΐου 2003 ως τις 29 Ιουνίου 2003, η Γ. Βαρζελιώτη μελέτησε ολόκληρες σειρές από φακέλους εγγράφων, που έχουν δώσει έως τώρα πολύτιμες πληροφορίες (Gallia), και με συστηματικές και συντονισμένες προσπάθειες καθώς και με βάση τις πλούσιες εμπειρίες της σε αρχειακές αναδιμήσεις, σε συνδυασμό με την εκπαίδευσή της στη λατινική και ιταλική παλαιογραφία ως υποτρόφου του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη Βενετία για τρία ολοκληρωμένα χρόνια, όπως και μαζί με την απαραίτητη δόση τύχης, που αποτελεί το άλας τέτοιων «άνοστων» αναζητήσεων, μπόρεσε να συλλέξει ακόμα μια δέσμη νέων πληροφοριών, οι οποίες ωστόσο φαίνεται πως, ως ένα είδος παραλειπόμενα, απλώς επιβεβαιώνουν τη γενική εικόνα που έχει ήδη διαμορφωθεί, ιδίως στον τομέα των λαμπρών, πολυτελών, εντυπωσιακών και θεαματικών λιτανειών και πομπών, καθώς και την απαγγελία «διαλόγων» από μαθητές των ιησουϊτικών κολεγίων εντός και εκτός σχολής. Το πρώτο μέρος του μελετήματος συγγράφηκε από τον δεύτερο των συγγραφέων, το δεύτερο, με την έκδοση των χωρίων των σχετικών εγγράφων (με περίληψη, ελληνική μετάφραση και σχόλια) είναι έργο της πρώτης των δύο συγγραφέων.

Α'

Όταν πριν από 20 χρόνια, το 1985, ανακοίνωσα τα πρώτα πορίσματα των σχετικών ερευνών για το αιγαιοπελαγίτικο θρησκευτικό θέατρο και τις παραστάσεις του στη Χίο και τη Νάξο, εντοπίζοντας την παράσταση στις 5 Ιουλίου 1628 ανήμερα της «Θείας Ευχαριστίας» («Αγίας Δωρεάς», Corpus Christi) στην Καπέλα Καζάτζα στο μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων, και παρουσιάζοντας μια σειρά από άλλες πηγές από την ίδια αλληλογραφία των καθο-

λικών εκκλησιαστικών αρχών και ταγμάτων με τη Ρώμη, κατέληξα στο εξής προσωρινό συμπέρασμα: «Δεν θα έπρεπε να μένει καμιά αμφιβολία πως αυτές οι δημόσιες πομπές και τα σχολεία των λατινικών ταγμάτων αποτελούσαν δύο αξιοπρόσεκτους θεσμούς, που λειτουργούσαν στο τουρκοκρατούμενο Αιγαίο με την άδεια και την ανοχή των οθωμανικών αρχών, εκπαιδευαν και ψυχαγωγούσαν, βέβαια πάντα με τον κίνδυνο του προσηλυτισμού, μεγάλα τμήματα του πληθυσμού της νησιωτικής Ελλάδας για πολλές δεκαετίες, σε μια πολύ δύσκολη περίοδο της ιστορίας του Έθνους, θεσμούς αξιοπρόσεκτους από εκκλησιαστική, ιστορική, πολιτισμική και λαογραφική άποψη. Επειδή συνδέονται, απ' ό,τι φαίνεται, σε μερικές περιπτώσεις άμεσα με θεατρικές εκδηλώσεις, κεντρίζουν και το ενδιαφέρον της έρευνας για την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου και αξίζουν ίσως μια ακόμη λεπτομερειακότερη διερεύνηση. Μετά την πρώτη αξιολόγηση των πηγών αυτών μπορούμε σήμερα να πούμε με βεβαιότητα πως η εικόνα της μεταβατικής φάσης του νεοελληνικού θεάτρου από την Κρήτη στα Επτάνησα διαφοροποιείται ακόμη περισσότερο: στη Χίο ως τόπο συγγραφής θρησκευτικών δραματικών έργων πρέπει αν προστεθεί και η Νάξος ως τόπος κάποιας θεατρικής παράδοσης με θρησκευτικές παραστάσεις κατά τον 17ο αιώνα. Μια συστηματική εξέταση των σχετικών πηγών του Βατικανού ίσως να μας επιφυλάσσει και άλλες εκπλήξεις»¹.

Τελικά δεν ήταν τα αρχεία του Βατικανού, αλλά της Propaganda Fide στη Ρώμη, που έδωσαν τη συνέχεια, διαφωτίζοντας το συναρπαστικό διπλωματικό παρασκήνιο της παράστασης του 1623 στην Κωνσταντινούπολη². Και πριν να συνδράμουν συνάδελφοι και μελετητές, για να με τροφοδοτήσουν και με άλλες πληροφορίες³, η εξιστόρηση της παράδοσης των λιτανειών και παραστάσεων στη Νάξο από το 1628 ως το 1642, πληροφορία που προερχόταν από το αρχείο της μονής του Αγίου Βενεδίκτου στο Γαλατά της Κωνσταντινούπολης, φανέρωσε πλούσιο θεατρικό και παραθεατρικό υλικό και τη φυσιολογική σύνδεση των λιτανειών με τις παραστάσεις⁴. Στο μεταξύ είχε συγκεντρωθεί και μια σημαντική βιβλιογραφία γύρω από τα ανέκδοτα θεατρικά έργα που σχετίζονται με τη δραστηριότητα αυτή⁵, πραγματοποιήθηκαν οι σχετικές κριτικές εκδόσεις⁶, εκπονήθηκαν ιστορικές, φιλολογικές και θεατρο-

¹ Β. Πούχνερ: «Ιησουϊτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου αιώνα», *Αριάδνη, Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης* Γ' (Ρέθυμνο 1985), σσ. 191-206, ιδίως σ. 206 και του ίδιου: «Ιησουϊτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου αιώνα. Α' Ιησουϊτική παράσταση σε εκκλησία της Νάξου το 1628», στον τόμο: *Ελληνική Θεατρολογία*, Αθήνα 1988, σσ. 299-312, ιδίως σ. 308.

² Β. Πούχνερ: «Θεατρική παράσταση στην Κωνσταντινούπολη το 1623 με έργο για τον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο», *Θησαυρίσματα* 24 (1994), σσ. 235-262 και διευρυμένο, με μετάφραση του γαλλικού εγγράφου στα ελληνικά, του ίδιου: «Θεατρική παράσταση στην Κωνσταντινούπολη το 1623 με έργο για τον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο», στον τόμο: *Ανιχνεύοντας τη θεατρική παράδοση*, Αθήνα 1995, σσ. 197-240.

³ Θ. Παπαδόπουλος / Β. Πούχνερ: «Νέα στοιχεία για τον Χιώτη ιερέα και δραματούργο Μιχαήλ Βεστάρχη (1662)», *Παράβασις. Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών* 3 (2000), σσ. 63-122.

⁴ Β. Πούχνερ: «Θεατρολογικά, εκκλησιαστικά και λαογραφικά της παλαιάς Νάξου», *Παρουσία* 11-12 (1997), σσ. 213-243 και διευρυμένο με ελληνική μετάφραση της γαλλικής αναφοράς στο Β. Πούχνερ: «Θεατρολογικά, εκκλησιαστικά και λαογραφικά της παλαιάς Νάξου», στον τόμο: *Κείμενα και αντικείμενα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 1997, σσ. 149-198, που βασίζεται στην αναφορά του ηγούμενου της μονής «Relation de Naxie 1643» κι έχει εκδοθεί παλαιότερα από την Α. Α. V. Laurent «La mission des Jésuites à Naxos de 1627 à 1643», *Échos d'Orient* 33 (1934), σσ. 218-226, 354-357, 34 (1935), σσ. 97-105, 179-204, 350-367, 472-481.

⁵ Β. Πούχνερ: «Θρησκευτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου και 18ου αιώνα», *Παρουσία* 32 (1990), σσ. 237-252 και στον τόμο: *Το θέατρο στην Ελλάδα. Μορφολογικές επισημάνσεις*, Αθήνα 1992, σσ. 145-168· του ίδιου: «Η κληρονομιά του Κρητικού θεάτρου στη Νάξο (17ος / πρώτο μισό του 18ου αιώνα)», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Φιλώτη 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα 1994,

λογικές αποτιμήσεις και αναλύσεις⁷, αλλά έγιναν και νέες ανακαλύψεις θεατρικών παραστάσεων από συναδέλφους και μελετητές, που αφορούν τη Σαντορίνη και την Κωνσταντινούπολη από το 1612 ως το 1665/66⁸. Επίσης μπόρεσε να διαφωτισθεί σε βάθος ο κοινωνι-

σσ. 589-596 (επίσης στον τόμο *Λοιβή. Εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειο 1994, σσ. 301-308)· του ίδιου: «Griechisches Theater und katholische Mission in der Ägäis zur Zeit der Gegenreformation. Ein Zwischenbericht», *Literatur in Bayern* 41 (Σεπτ. 1995), σσ. 62-77· του ίδιου: «Άγνωστο δραματικό έργο σε πεζό λόγο από το χώρο των Κυκλάδων με θέμα τη Σφαγή των Νηπίων από τον Ηρώδη (δεύτερο μισό του 17ου αιώνα – πρώτο μισό του 18ου)», J.-M. Egea / J. Alonso (eds.): *Prosa y verso en griego medieval. Rapports of the International Congress "Neograeca Medii Aevi III"*, Vitoria 1994, Amsterdam 1996, σσ. 301-313 (και στον τόμο *Δραματουργικές αναζητήσεις. Πέντε θεατρολογικά μελέτηματα*, Αθήνα 1995, σσ. 101-141)· του ίδιου: «Ματθαίος Κιγάλας και Δομήνικος Μαυρίκιος: μια συνάντηση (Λευκωσία 1627) σημαδιακή για την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου», στον τόμο: *Κείμενα και αντικείμενα*, ό.π., σσ. 113-148 και στα *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία 16-20 Απριλίου 1996)*, τόμ. Γ', Λευκωσία 2001, σσ. 62-82)· του ίδιου: «Το ελληνικό θρησκευτικό θέατρο του Αιγαίου πελάγους», *Νεοελληνικό θέατρο (17ος – 20ός αι.)*, *Επιστημονικές Επιμορφωτικές Διαλέξεις*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1997, σσ. 21-35· του ίδιου: «Barocke Fronleichnamsprozessionen auf den Kykladen im 17. Jahrhundert», *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* LII/101 (1998), σσ. 391-408· του ίδιου: «Barocke Ordensfestivitäten auf Ägäisinseln zur Zeit der Türkenherrschaft», στον τόμο: F. Grieshofer / M. Schindler (eds.): *Netzwerk Volkskunde. Ideen und Wege*, Wien 1999, σσ. 605-610· του ίδιου: «Griechische (und französische) Theateraufführungen in Konstantinopel 1600-1900. Ergänzungen zur türkischen Theatergeschichte», *Südost-Forschungen* 58 (1999), σσ. 41-64· του ίδιου: «Ελληνικές παραστάσεις του θρησκευτικού θεάτρου στην Κωνσταντινούπολη και το τουρκοκρατούμενο Αιγαίο (1600-1750)», στον τόμο: *Διάλογοι και διαλογισμοί. Δέκα θεατρολογικά μελέτηματα*, Αθήνα 2000, σσ. 15-60 (και στη *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΒ', 1998-2000, σσ. 69-96)· του ίδιου: «Ein kykladisches Herodesspiel in Prosagriechisch zur Zeit der Türkenherrschaft im Archipelagus», *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* LVI/105 (2002), σσ. 363-374.

⁸Β. Πούχγκερ: «Προσχέδιο θρησκευτικού δράματος

άγνωστου Χίου ποιητή για τον Άγιο Ισίδωρο την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης. Κριτική έκδοση με Εισαγωγή, Σημειώσεις και Γλωσσάριο», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), σσ. 357-431· του ίδιου: *Ηρώδης ή Η σφαγή των νηπίων. Χριστουγεννιάτικο θρησκευτικό δράμα αγνώστου ποιητή σε πεζό λόγο από το χώρο των Κυκλάδων την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο*, Αθήνα 1998 (Παράβασις, παράρτημα: κείμενα 1)· Νικ. Μ. Παναγιωτάκης / Β. Πούχγκερ: *Η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου. Θρησκευτικό δράμα με κωμικά ιντερμέδια, αγνώστου ποιητή, που παραστάθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Ναξία. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο*, Ηράκλειο 1999· Μαν. Ι. Μανούσας / Β. Πούχγκερ: *Ανέκδοτα στιχουργήματα του θρησκευτικού θεάτρου του 17ου αιώνα, έργα των ορθόδοξων Χίων κληρικών Μιχ. Βεστάρχη, Γρηγ. Κονταράτου, Γαβρ. Προσοπά. Έκδοση κριτική, με εισαγωγή, σχόλια και ευρετήρια*, Αθήνα 2000.

⁷W. Puchner: «Italienische Bühnenanweisungen in griechischen Jesuitendramen auf den Ägäisinseln zur Zeit der Gegenreformation», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* n.s. 32 (Roma 1995), σσ. 211-231 (και ελληνικά στον τόμο *Κείμενα και αντικείμενα*, ό.π., σσ. 199-230)· του ίδιου: «Λόγια και λαϊκά στοιχεία στην κυκλαδική δραματουργία της Αντιμεταρρύθμισης», *Θησαυρίσματα* 26 (1996), σσ. 317-329· του ίδιου: «Εικονογραφικές πηγές σε έργα της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η περίπτωση του ανέκδοτου διαλογικού στιχουργήματος του Χιώτη ιερέα Μιχαήλ Βεστάρχη για τα Εισόδια της Θεοτόκου», στον τόμο: *Φαινόμενα και Νοούμενα. Δέκα θεατρολογικά μελέτηματα*, Αθήνα 1999, σσ. 123-146 (και στον τόμο: Π. Αγαπητός / Μ. Πιερής (επιμ.): *Τ' αδόνιν κείνον που γλυκά θλιβάται. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας στο πέρασμα από το Μεσαίωνα στην Αναγέννηση (1400-1600)*, *Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi* (Νοέμβριος 1997, Λευκωσία), Ηράκλειο 2002, σσ. 539-599)· του ίδιου: *Griechisches Schuldrama und religiöses Barocktheater im ägäischen Raum zur Zeit der Türkenherrschaft (1580-1750)*, Wien 1999 (Phil.-hist. Klasse der Österr. Akademie der Wissenschaften, Denkschriften, 377)· του ίδιου: «Φιλολογικές και θεατρολογικές παρατηρήσεις στα δραματικά κείμενα του Αιγαιοπελαγίτικου Θεάτρου (1600-

κός περίγυρος και οι ηθοποιοί της παράστασης στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Νάξο με έργο για τον Άγιο Δημήτριο⁹. Το νέο υλικό προσθέτει και τη Μύκονο ως τόπο δημόσιων υποτυπωδών θεατρικών παραστάσεων των μαθητών.

Ωστόσο διαφαίνεται μια προσωρινή κάμψη στη ροή νέων πληροφοριών. Και αυτό προκύπτει για κυρίως τρεις λόγους: 1) η αναζήτηση σχετικών πληροφοριών στις δημοσιευμένες πηγές έχει σχεδόν αποπερατωθεί και δεν αναμένονται πια πολύ σπουδαία ευρήματα: οι σχετικές ανακαλύψεις ήταν θεαματικές, γιατί κανείς δεν είχε αναλύσει την αλληλογραφία αυτή υπό το πρίσμα της θεατρικής ιστορίας: από τη μια οι ιστορικοί του νεοελληνικού θεάτρου δεν είχαν υποψιαστεί πως αυτός ο χώρος θα μπορούσε να έχει κάποιο ενδιαφέρον για τους στόχους τους, ενώ από την άλλη οι γνώστες των πηγών, οι μελετητές της θρησκευτικής και εκκλησιαστικής ιστορίας σε Δύση και Ανατολή δεν έδωσαν την απαραίτητη σημασία στις ειδήσεις αυτές· 2) η εντυπωσιακή βοήθεια των συναδέλφων και μελετητών που ασχολούνται με την εκκλησιαστική ιστορία στο νησιώτικο χώρο έφερε συγκεντρωμένα στο φως, ό,τι λίγα είχαν συσσωρευθεί κατά τις μακρόχρονες αναζητήσεις τους, και 3) η αναζήτηση τέτοιων πληροφοριών στην ανέκδοτη αλληλογραφία των καθολικών εκκλησιαστικών αρχών και μοναχικών ταγμάτων με τη Ρώμη, εντοπίζει στοιχεία και ειδήσεις για θεατρικές παραστάσεις «παρεμπιπτόντως» μόνο, και στα πλαίσια άλλων ερευνητικών ενδιαφερόντων. Οι ίδιες οι Αρχές και οι μοναχοί δεν έδωσαν και τόσο μεγάλη σημασία στη δραστηριότητά τους αυτή, και είναι χαρακτηριστικό ότι η παράσταση στις 5 Ιουλίου 1628 στη Νάξο αναφέρεται στο τέλος ενός εκτενούς εγγράφου, που περιγράφει τα τεκταινόμενα ανήμερα της «Θείας Ευχαριστίας» («Αγίας Δωρεάς») στο νησί, ένα χρόνο μετά την άφιξη των Ιησουιτών στη Νάξο¹⁰. Έτσι ο εντοπισμός νέων τεκμηρίων μέσα στο εκτενέστατο σύνολο του αρχειακού υλικού είναι έργο δυσχερές και εναπόκειται εν πολλοίς στην τύχη¹¹. Με την έννοια αυτή τα αποτελέσματα των ερευνών της κ. Βαρζελιώτη είναι περισσότερο από ικανοποιητικά και στο μέλλον ίσως πρέπει να προβληματιστεί κα-

1750)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΓ' (2000-2001), σσ. 109-125· του ίδιου: «Δραματολογικές και θεατρολογικές παρατηρήσεις σε άγνωστο θρησκευτικό δράμα για τη Γέννηση του Χριστού από το χώρο των Κυκλάδων στην εποχή της Αντιμεταρρύθμισης», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* ΙΖ' (2000-2001), σσ. 283-299· του ίδιου: «Το αιγαιοπελαγίτικο θέατρο (1600-1750) ως δραματουργική οντότητα στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου», *Κονδυλοφόρος* 2 (2002), σσ. 51-61 και στον τόμο: *Κλίμακες και διαβαθμίσεις. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2003, σσ. 23-40· του ίδιου: «Jesuit theatre on the Islands of the Aegean Sea», *Journal of Modern Greek Studies* 21/2 (2003), σσ. 207-222.

⁹ Θ. Ι. Παπαδόπουλος: «Καθολικοί και Ορθόδοξοι στις Κυκλάδες», *Πρακτικά του Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991*, τόμ. 2, Αθήνα 1996, σσ. 134-197· Β. Πούχνης: «Νέες ειδήσεις για θεατρικές παραστάσεις των Ιησουιτών στην Κωνσταντινούπολη (1614/15)», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), σσ. 349-

355· του ίδιου: «Και άλλες ειδήσεις για θεατρικές παραστάσεις στην Κωνσταντινούπολη το 17ο αιώνα. Καπουκίνοι και Ιησουίτες το 1665/66», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), σσ. 327-334· του ίδιου: «Ελληνικές παραστάσεις του ιησουϊτικού θεάτρου στην Υψηλή Πύλη 1612-1615», στον τόμο: *Theatrum mundi. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2000, σσ. 31-39.

¹⁰ Γ. Βαρζελιώτη / Β. Πούχνης: «Αναστηλώνοντας μια θεατρική παράσταση: Η παράσταση της *Τραγέδιας του Αγίου Δημητρίου* στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Νάξο και οι συντελεστές της», *Παράβασις. Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών* 3 (2000), σσ. 123-166.

¹¹ Όλο το έγγραφο δημοσιευμένο στον G. Hofmann: *Vescovadi Cattolici nella Grecia. IV. Naxos*, Roma 1938, σσ. 74-78.

¹² Π. χ. ολόκληρη η σειρά των φακέλων Gallia της Propaganda Fide, όπου βρέθηκε το σημαντικότερο έγγραφο για την παράσταση στην Κωνσταντινούπολη το 1623, δεν απέδωσε καμιά άλλη σχετική με θεατρικές παραστάσεις πληροφορία.

νείς, αν αρχειακές αναζητήσεις με τη στενή θεατρολογική σκοποθεσία μπορούν να είναι καρποφόρες ή πρέπει να συνδυαστούν εξ αρχής με ευρύτερους πολιτισμικούς και ιστορικούς στόχους. Ο προβληματισμός είναι περίπου ο ίδιος, όπως στην περίπτωση του αείμνηστου Νικόλαου Μ. Παναγιωτάκη, ο οποίος τις νέες ειδήσεις και τεκμήρια για παραστάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, που έκανε προς το τέλος της ζωής και δημοσιεύτηκαν μεταθανάτια¹², τις εντόπισε παρεμπιπτόντως κατά τη διάρκεια άλλων αναζητήσεων στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας.

Έχοντας υπόψη αυτές τις μεθοδολογικές δυσκολίες, η προσπάθεια επικεντρώθηκε σε μια σειρά ποικίλης ύλης, τις *Scritture Originali riferite nelle Congregazione Generali* και σε τόπους όπου είναι πλέον αποδεδειγμένη η θεατρική δραστηριότητα, δηλαδή τη Χίο και τη Νάξο. Θεματολογικά η αναζήτηση στράφηκε γύρω από τους δύο θεσμούς, όπου εκδηλώνονται συνήθως οι θεατρικές παραστάσεις: το σχολείο και τις δημόσιες λιτανείες. Ιδιαίτερα για το δεύτερο στοιχείο μπορούσαν να προσκομιστούν πολλές νέες λεπτομέρειες, που καθιστούν τις πομπές αυτές από μόνες τους ένα θεαματικό και παραστατικό στοιχείο.

Ας αρχίσουμε με το θεσμό του σχολείου, αν και τα πράγματα φαίνονται αλληλένδετα, γιατί στις πομπές συμμετέχουν και οι μαθητές. Στο έγγραφο αρ. 4 (στο Β' μέρος του μελετήματος) ο Δομήνικος Schiattini πληροφορεί για τη Νάξο το 1641, προς το τέλος της ηγουμενίας του Hardy, πως οργάνωσε μια σχολή για κληρικούς, όπου θα διδάσκεται και «musica, figurata e ferma». Η έκφραση παραμένει κάπως σκοτεινή, έχουμε ωστόσο τις λεπτομερείες περιγραφές του Hardy για τη θεατρική και παραθεατρική δραστηριότητα των μαθητών στη λιτανεία της «Θείας Ευχαριστίας» («Αγίας Δωρεάς») και με άλλες ευκαιρίες, όπου η μουσική έπαιζε το ρόλο της¹³. Άλλωστε ο ρόλος της μουσικής και των μουσικών οργάνων στις σχολικές παραστάσεις είναι φανερός από τις αναφορές στην Κωνσταντινούπολη 1665/66, όπου επισημαίνεται ξεχωριστά, πως στην παράσταση δεν χρησιμοποιήθηκαν μουσικά όργανα, γιατί αυτό φαίνεται πως ήταν ο κανόνας¹⁴. Με την πομπή της λιτανείας συνδέεται άλλωστε και η απαγγελία διαλόγων, και τέτοιες μικροπαραστάσεις γίνονται στους βωμούς και τις εξέδρες κατά μήκος της πορείας. Η απαγγελία διαλόγων από παιδιά μπορεί να γίνει και μέσα στην εκκλησία ή σε δημόσια πλατεία, όπως μαρτυρεί το έγγραφο 6, όπου αναφέρεται σε εκθεση του 1663 για τη Νάξο, πως οι μαθητές των Καπουκίνων, στα πλαίσια της κατήχησης κατά το Σαββατοκύριακο μαθαίνουν τον βίο του εορτάζοντα Αγίου και τον απαγγέλλουν στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας την Κυριακή, προκαλώντας ιδιαίτερη συγκίνηση στο πλήθος των πιστών. Για το σχολείο των Καπουκίνων γνωρίζουμε αρκετά πράγματα¹⁵, ακόμα και πως διαλογικές απαγγελίες γίνονταν στο πλαίσιο των μαθημάτων, πράγμα που βεβαιώνεται και για τους Ιησουίτες. Απαγγελίες και διαλόγους για τα Εισόδια της Θεοτόκου π. χ., αναφέρει και ο Hardy¹⁶. Τέτοιες διαλογικές απαγγελίες μαρτυρούνται ακόμα στο χρονικό διάστημα 1740-1744 στη Χίο, όπως αναφέρει ο Στανίσλαος Βελάσσης στον πρόλογο («Προθεωρία») του εκτενούς ποιήματος «Περί θυμού» (Ρώμη 1747), πως «τα Ιουστινιανόπουλα» και «τα Μαρκοπουλάκια» έκαναν μια τέτοια δημόσια διαλογική απαγγελία στίχων στη μητρόπολη του Αγίου Νικολάου παρουσία του επισκόπου Bavestrelli και πλήθους κόσμου¹⁷.

¹² Νικ. Μ. Παναγιωτάκης: «Νέες ειδήσεις για το Κρητικό Θέατρο», στον τόμο: *Κρητικό Θέατρο*, Αθήνα 1998, σσ. 141-158.

¹³ Πούχνερ: «Θεατρολογικά, εκκλησιαστικά και λαογραφικά από την παλαιά Νάξο», ό.π.

¹⁴ Πούχνερ: «Και άλλες ειδήσεις για θεατρικές παραστάσεις», ό.π.

¹⁵ Π. Ζερλέντης: *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουκίνων 1649-1713*, εν Ερμουπόλει 1922.

¹⁶ Laurent, ό. π., σ. 189.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει όμως και η χρήση των μικρών παιδιών για συναισθηματικούς λόγους: κάθε Κυριακή και γιορτή κατά τον Όρθρο, ένας μικρός μαθητής ψάλλει αργά αργά, με δυνατή φωνή, το Πάτερ Ημών, το Ave Maria, το Πιστεύω, τις εντολές του Θεού και της Αγίας Εκκλησίας, και τους ανακοινώνει τις νηστείες και τις γιορτές που ακολουθούν την εβδομάδα. Η συνειδητή χρήση μικρών παιδιών για δημόσιες απ'αγγελίες πρέπει να είχε ιδιαίτερη συγκινησιακή αποτελεσματικότητα, και τη συναντούμε άλλωστε και στις θεατρικές παραστάσεις, τόσο στους «Επτά παίδες Μακκαβαίους» του Μιχαήλ Βεστάρχη, όπου το σασπένς για τη σταθερότητα στη χριστιανική πίστη των μικρότερων παιδιών φτάνει στο απροχώρητο, ή στους «Τρεις παίδες εν καμίνω» του Γρηγόριου Κονταράτου, όπου εκτός από τον μικρό και πανέξυπνο Λεβιάθαν βγαίνει στην αρχή και στο τέλος του έργου ένα «παιδάκι εις γέλιον», το οποίο «βρίζει το κοινό». Αν το συνδυάσουμε και με το χαριτωμένο μπαλέτο των μικρών δαιμόνων στο δεύτερο μέρος του χιώτικου «Δαβίδ», τότε φανερώνεται μια ολόκληρη παιδαγωγική και θεατρολογική στρατηγική της χρήσης και παρουσίας μικρών παιδιών, α) για να μάθουν να εμφανίζονται δημόσια σε κοινό και να μιλούν με θάρρος, όπως το προβλέπει η «Ratio Studiorum», και β) να συγκινούν τους γονείς και γείτονες ώστε να επωφεληθούν από τη συγκίνηση αυτή οι δάσκαλοί τους, πράγμα που αποτελεί μέρος της στρατηγικής του «εγκλιματισμού» του τάγματος στην τοπική κοινωνία. Σ' αυτό πρέπει να ενταχθεί και το συχνά μαρτυρημένο γεγονός, πως στις δημόσιες πομπές και λιτανείες, τους μικρούς μαθητές τους έντυναν αγγελάκια και τους παρουσίαζαν ως ένα από τα θαυματικά στοιχεία της εκδηλώσης.

Οι μαθητές μπορούσαν να αναλάβουν και διάφορα άλλα καθήκοντα. Το έγγραφο αρ. 7 π. χ. μας πληροφορεί ότι το 1640 στη Μύκονο, ο Ιησουΐτης Μιχαήλ Albertino έκανε στη πλατεία της πόλης δημόσιο κήρυγμα, όπου οι μαθητές παρίσταναν διαλογικά («*recitavano in forma di dialogo*») θέματα της Διδασκαλίας. Χρησιμοποίησε όμως τα παιδιά και για ντελάληδες, να τρέξουν στις συνοικίες με μια μικρή καμπάνα και να ειδοποιήσουν τον κόσμο να έρθει στο κήρυγμα.

Για τις διάφορες πομπές, με προεξέχουσα εκείνη ανήμερα της «Θείας Ευχαριστίας» («Αγίας Δωρεάς»), που συνδυάστηκε στην Ευρώπη με την εξέλιξη του μεσαιωνικού θρησκευτικού θεάτρου, και στη Νάξο και τη Χίο συνδέονταν και με θεατρικές παραστάσεις ή παραθεατρικές εκδηλώσεις, διαθέταμε ως τώρα τα εξής στοιχεία: για τη Νάξο 1628-1642, 1666/67, 1700, για τη Χίο 1631, 1667 και 1757¹⁸, αλλά και τη Σύρα 1630. Η παραστατική λειτουργικότητα των πομπών αυτών είναι δεδομένη, αν σκεφτούμε για μια στιγμή μόνο την τεράστια επιτυχία που είχε η περιφορά της φάτνης το 1612 στην Κωνσταντινούπολη, που έκανε τον De Canillac να παραληρεί στην αναφορά του για τον ενθουσιασμό του κόσμου και την αποτελεσματικότητα της αποστολής¹⁹, ή την πομπή ανήμερα των Βαΐων το 1641 στην Πάρο, όπου έξι παιδιά κρατούσαν μια αναπαράσταση του Όρους των Ελαιών, πράγμα που εορτάστηκε ως «*nouvelle célébrité*» και θεωρήθηκε πως είχε τεράστια επιτυχία²⁰. Για τη χρήση συμβολικών αντικειμένων και αλληγορικών αναπαραστάσεων άλλωστε, πλούσια είναι η αναφορά του

¹⁷ Για το ποίημα και τις σχετικές πληροφορίες Β. Πούχνης: «Μεθοδολογικοί προβληματισμοί και ιστορικές πηγές για το ελληνικό θέατρο του 18ου και 19ου αιώνα», στον τόμο: *Δραματουργικές αναζητήσεις*, ό.π., σσ. 141-344, ιδίως σσ. 182-191.

¹⁸ Οι περιγραφές συγκεντρωμένες στον Πούχνης: *Ελληνική Θεατρολογία*, ό.π., σσ. 304-308.

¹⁹ A. Carayon : *Relations inédites des missions de la Compagnie de Jésus à Constantinople et dans le Levant au XVIIe siècle*, Poitier-Paris 1864, σ. 84.

²⁰ Carayon, ό. π., σ. 130, E. Legrand: *Relation de l'établissement des P. P. de la Compagnie de Jésus en Levant*, Paris 1869, σσ. 30-45, ιδίως σ. 39.

Hardy για τη Νάξο στο χρονικό διάστημα 1629-1642²¹. Την πρακτική της παρουσίας μικρών διαλόγων κατά την πομπή της Θείας Ευχαριστίας επιβεβαιώνει τώρα και το έγγραφο 5, αναφορά του Ιησουΐτη Sebastiano Macripodari από τις 6 Νοεμβρίου 1641. Και σε αναφορά του 1666 για τη Νάξο, περιγράφεται η λιτανεία ανήμερα της Μεγάλης Παρασκευής ή της Πέμπτης της Αγίας Δωρεάς, όπου μαζεύονται και οι άρρωστοι για θεραπεία, όπως τόσο παραστατικά τα έχει περιγράψει ο Hardy μερικές δεκαετίες νωρίτερα. Εκεί γίνεται αναφορά και στη ρητή απαγόρευση προς τους κληρικούς να μην βγάλουν για κανένα λόγο την καλότα (το σκούφο των καθολικών εκκλησιαστικών αξιωματούχων) από το κεφάλι.

Τα περισσότερα νέα και εκτενή έγγραφα όμως εστιάζονται στη Χίο, σε μια υπόθεση που άφησε πολλά ίχνη στην εκκλησιαστική ιστορία της νήσου και στη σχετική αλληλογραφία: την απαγόρευση της λιτανείας και πομπής της Θείας Ευχαριστίας το 1639, ένα ζήτημα που αξίζει να αποτελέσει το θέμα ιδιαίτερου μελετήματος. Με την ευκαιρία αυτή οι υπερασπιστές της θρησκευτικής αυτής εκδήλωσης αναφέρονται λεπτομερειακά στον τρόπο διεξαγωγής και στην ιστορία του θεσμού· υπάρχει ήδη από το 1609 περίπου, και ακόμα και οι τουρκικές αρχές επιμένουν στη διατήρησή του.

Ας προτάξουμε όμως ένα άλλο έγγραφο (αρ. 1), από το 1631 και από την πένα του ίδιου του Δομήνικου Μαυρίκιου, του ηγούμενου του Αγίου Αντωνίου. Στον ετήσιο απολογισμό της δραστηριότητας των Ιησουιτών στο νησί, περιγράφει και την λαμπρή τέλεση των θρησκευτικών εορτών με λιτανείες και εντυπωσιακές λειτουργίες. Φανερό είναι πάλι η ιδιαίτερη φροντίδα για τις τρεις τελευταίες ημέρες του καρναβαλιού, όπου, προκειμένου να μην τρέξει ο κόσμος στις μασκαράτες, εκτίθεται το Άγιο Μυστήριο με μελωδίες και τραγούδια. Η ίδια έγνοια, που οδηγεί στη Σαντορίνη και σε θεατρικές παραστάσεις, μας είναι γνωστή και από τη Νάξο.

Ωστόσο η μεγαλοπρέπεια της πομπής και των λιτανειών, ιδίως ανήμερα της «Θείας Ευχαριστίας» («Αγίας Δωρεάς») διαφαίνεται από τρεις επιστολές, που γράφτηκαν με αφετηρία την επάπειλούμενη απαγόρευση του σχετικού εκκλησιαστικού εθίμου στη Χίο, μετά από τριάντα χρόνια τέλεσής του. Η μια είναι του Ανδρέα Ρέντη το 1639, οι δύο άλλες του Δομήνικου Μαυρίκιου το 1639 και ίσως το 1640. Η πρώτη (έγγραφο αρ. 8) δίνει μια λεπτομερειακή περιγραφή της πολυτέλειας και του θαυματικού στοιχείου της πομπής, χαρακτηριστικά που βρίσκουμε άλλωστε σε κάποια έξαρση και στις εορταστικές εκδηλώσεις, που έκαναν οι Καπουκίνιοι το 1673 προς τιμήν του Γάλλου Πρεσβυτή με την ευκαιρία της νίκης των γαλλικών στρατευμάτων επί τον Ολλανδών στο Maastricht²². Ο Ρέντης μάλιστα αναφέρει, ότι το έθιμο της δημόσιας λιτανείας και πομπής πραγματοποιείται ήδη επί 40 χρόνια και πως η Συντροφία (των Ιησουιτών) δεν ζήτησε ποτέ άδεια από το Λατίνο Επίσκοπο γι' αυτήν. Σ' αυτή την πομπή συμμετείχαν τέσσερις θρησκευτικές αδελφότητες με τα λάβαρά τους, στο σύνολο περίπου 350 άτομα, ψάλλοντας και παίζοντας μουσικά όργανα. Και ως ιδιαίτερα θαυματικό και συγκινησιακό στοιχείο παρουσίασαν και «40 figliolini vestiti d' Angioletti con le ale et, con ori, perle, fiori, romposissimamente», με κάποια εικόνα του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας στα χέρια και κάποιο ρητό της Αγίας Γραφής, γραμμένο στα ελληνικά ή τα λατινικά. Μετά ήρθαν τα παπαδάκια ψάλλοντας, και άλλοι ιερείς ντυμένοι με τα άμφιά τους. Ύστερα ακολούθησε ο Αρχιεπίσκοπος κρατώντας τη Θεία Ευχαριστία, και τέσσερις ιερείς που κρατούσαν τα κοντάρια της πολυτελούς «ουρανίας» (κουβουκλίου). Ακολούθησε η τέ-

²¹ Πούχγερ, «Θεατρολογικά, εκκλησιαστικά και λαογραφικά από την παλαιά Νάξο», ό.π.

²² Π. Φ. Αργέντης / Στ. Κυριακίδης: *Η Χίο παρά τοις*

γεωγράφοις και περιηγηταίς από του ογδόου έως του εικοστού αιώνα, 3 τόμ., εν Αθήναις 1946, τόμ. Γ', σσ. 1466 εξ.

ταρτη αδελφότητα κι ένα πλήθος από ευγενείς και απλό κόσμο. Όλη αυτή η πομπή, εφάμιλλη σε πολυτέλεια και θαυματικότητα με κάθε λιτανεία ιταλικής πόλης, διάνυσε μια μεγάλη απόσταση σε δρόμους στολισμένους με παρόμοιο τρόπο όπως το περιγράφει ο Hardy για τη Νάξο, και πλήθος κόσμου, που τιμά τη Θεία Ευχαριστία. Ξεσκεπάζονται ακόμα και οι ορθόδοξοι ιερείς και υποκλίνονται. Από τα στολισμένα σπίτια ρίχνουν ροδόνερα και λουλούδια, λεμονανθούς αλλά και πυροτεχνήματα. Μπροστά στους ορθόδοξους ναούς στήνονται ειδικοί βωμοί (αλτάρια), όπου κάνει στάση η πομπή και τιμάται το Μυστήριο. Το προαύλιο της ιησουϊτικής μονής ήταν σκεπασμένο με πανί καραβιού για τον ήλιο. Ο Τούρκος διοικητής του νησιού επέμενε πως η λιτανεία έπρεπε να περάσει και από το σπίτι του και διέταξε στρατιώτες του να την ακολουθήσουν και να την φυλάξουν (παρόμοια «τιμή» της τουρκικής φρουράς αναφέρεται και για τη Νάξο).

Με παρόμοιο τρόπο περιγράφει και ο Μαυρίκιος τη λιτανεία (έγγραφο 9), και υπογραμμίζει την κατάνυξη και τον πλούτο της. Το εκκλησιαστικό έθιμο της έκθεσης της Θείας Ευχαριστίας κρατά ήδη από τα χρόνια της εγκατάστασης των Ιησουϊτών στον Άγιο Αντώνιο, το 1596, ενώ από το 1609 αποφασίστηκε να πραγματοποιείται η μεγαλοπρεπής λιτανεία της Κυριακής του Οκταημέρου της Αγίας Δωρεάς, αργά το βράδυ, σε πλατείες και δρόμους της πόλης, με αναμμένους πυρσούς και μουσική χορωδία. Κι αυτός αναφέρει τα παιδιά ντυμένα ως αγγελάκια. Υπογραμμίζει και το πλήθος των ορθοδόξων που παρακολούθησε το θέαμα και τίμησε τη Θεία Ευχαριστία με διάφορους τρόπους. Την πομπή τίμησε και ο ορθόδοξος Αρχιεπίσκοπος σε ειδική Αγία Τράπεζα έξω από τη Μητρόπολη. Παρατηρεί δε ο Δομήνικος Μαυρίκιος, ότι αυτή τη λιτανεία ήρθε πολύ κόσμος να τη δει, ακόμα και ιερείς από την Κωνσταντινούπολη και άλλα μακρινά μέρη.

Και σε άλλη εκτενέστατη αναφορά του²³, της 5ης Ιουλίου 1639 (έγγραφο 10), περιγράφει άλλη μια φορά τη λιτανεία της Θείας Ευχαριστίας, όπως έγινε το 1639, όπου υπάρχουν πάλι μικρά παιδιά ντυμένα αγγελοῦδια, φορώντας λευκά φορέματα διακοσμημένα με χρυσό και μαργαριτάρια (περίπου όπως τα παιδιά που υποδέχονταν με την απαγγελία διαλόγων τον νέο Λατίνο Επίσκοπο Χίου στις 27 Νοεμβρίου 1642)²⁴, κρατώντας απεικονίσεις του Θείου Πάθους. Την εντυπωσιακή πομπή συνόδευαν δύο χορωδίες, μία ψαλτών και μία μουσικών οργάνων. Η λεπτομερής αναφορά είναι χωρισμένη σε παραγράφους, που φέρουν στο πλάι του κειμένου τίτλους, δίνοντας με την πρώτη ματιά μία συνοπτική παρουσίαση του εγγράφου, όπως φαίνεται στο απόσπασμα που παρατίθεται, σε ελληνική μετάφραση: «Σχετικά με τη λιτανεία της Θείας Ευχαριστίας, η οποία συνηθίζεται να πραγματοποιείται από τους Πατέρες Ιησουίτες της Χίου, ανάμεσα στο Οκταήμερο της Αγίας Δωρεάς», «Προετοιμασία για τη λιτανεία», «Έρχονται οι Τουρκάλες αρχόντισσες για να δουν», «Ο [τέως] Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης και ο Αρχιεπίσκοπος της Μυτιλήνης με πολλούς Έλληνες (ορθόδοξους)», «Ο πρώτος Έλληνας παπάς, ο οποίος αναθρεμμένος στα σχολεία των Πατέρων καθολικός, τιμά τη λιτανεία» (πρόκειται για τον Βεστάρχη), «Φτιάχνουν βωμούς στους δρόμους» κτλ. Ύστερα ακολουθούν οι παράγραφοι που αφορούν την περίεργη ιστορία της απαγόρευσης της πομπής, και οι λόγοι για τους οποίους ο Ιησουΐτης ηγούμενος θεωρεί άκυρη την απόφαση αυτή, η οποία μάλιστα προκαλεί μεγάλη ζημιά όσον αφορά στους στόχους της αποστολής και στο έργο των Καθολικών εν γένει. Ανάμεσα σε άλλα, αναφέρεται πως και ο Τούρ-

²³ Μέρος της έχει δημοσιευτεί στο Παπαδόπουλος / Πούχνης, ό.π., σσ. 88 εξ. σχετικά με τη φιλοκαθολική δράση του παπα-Τσίφου, δηλαδή του Μιχαήλ Βεστάρχη, και του Χριστοφόρου Αλβάνου, του δεύτερου εφημέριου

στην εκκλησία του Αγίου Βίκτωρος, αναφορά που προλαίπει το έδαφος για την ομολογία πίστεώς τους και την πληρωμή του μισθού του μισσιοναρίου.

²⁴ Παπαδόπουλος / Πούχνης, ό.π., σσ. 94-96.

κος μπέης ζητά να περάσει η λιτανεία μπροστά από το σπίτι του (όπως στη Νάξο)²⁵. Περιγράφονται και πάλι η αλληλουχία των ομάδων των προσώπων στην πομπή, οι αδελφότητες με τα λάβαρα, οι δύο χορωδίες, τα παιδάκια ντυμένα αγγελάκια κτλ.²⁶. Ακολουθεί και η εξίστρωση ενός μικροεπεισοδίου, όπου ένας Τούρκος χτύπησε κάποιον ορθόδοξο, γιατί δεν έβγαλε το καπέλο του όταν περνούσε η πομπή, ενώ κατά τα άλλα υπογραμμίζεται η ευσέβεια του ορθόδοξου κλήρου και του κόσμου, το ενδιαφέρον της συζύγου του μπέη η οποία στέλνει τους υπηρέτες της να εξυπηρετήσουν τη λιτανεία κτλ. Τρεις παράγραφοι αναφέρονται και στη «φιλοκαθολική» δράση του Χριστόφορου Αλβάνου. Οι Ιησουΐτες πάντα πρωτοστατούσαν στη διοργάνωση της λιτανείας αυτής, και ο ηγούμενος του Αγίου Αντωνίου, το πρόσωπο κλειδί για την υπόθεση του θρησκευτικού θεάτρου στον αιγαιοπελαγίτικο χώρο, ικετεύει τους ανωτέρους του να παραμείνει στη δικαιοδοσία του η ευθύνη για την παραδοσιακή λιτανεία της περιφοράς της Θείας Ευχαριστίας.

Αλλά αυτό το θέμα, της απαγόρευσης της λιτανείας και των αντιδράσεων που προκάλεσε, όπως αναφέραμε, αξίζει μια ξεχωριστή πραγμάτευση. Πάντως δεν είναι τυχαίο, πως ο βασικός υποκινητής των παραστάσεων στην Κωνσταντινούπολη, τη Νάξο και τη Χίο, ο Δομήνικος Μαυρίκιος, εμφανίζεται ως φλογερός υπέρμαχος της τήρησης της παράδοσης της δημόσιας πομπής της Θείας Ευχαριστίας, η οποία, στη Νάξο ίσως πιο φανερά, είχε συνδεθεί με το έθιμο των θρησκευτικών παραστάσεων ή έστω παραθεατρικών εκδηλώσεων εκμέρους των μαθητών της σχολής, ενώ η ίδια η πομπή της λιτανείας, - με την πολυτέλεια, τα άμφια, τους πυρσούς και τις λαμπάδες, τις χορωδίες και την ενόργανη μουσική, τις στάσεις στους ειδικά διαμορφωμένους βωμούς, τις αδελφότητες με τα λάβαρα, τα παιδιά αγγελάκια, το στολισμένο κουβούκλιο με τη Θεία Ευχαριστία, τη συρροή του κόσμου, την προστασία από τις τουρκικές αρχές και τους στρατιώτες, τη μεγάλη περιφορά της σε όλες τις συνοικίες - πρέπει να ήταν ένα εξάισιο θέαμα σε μια περιοχή και σε μια εποχή, που είχε στερηθεί κάθε θεατρικό ή και θεαματικό στοιχείο. Μ' αυτή την έννοια, τα νέα στοιχεία που προσκομίστηκαν, μπορεί να μη φωτίζουν περαιτέρω και συγκεκριμένα το θεατρικό βίο του Αιγαίου πελάγους το 17ο αιώνα, αλλά έχουν μια αυτόνομη αξία, διαφωτίζοντας τον περίγυρο των θεατρικών παραστάσεων και δίνοντας, εν γένει, μια πολύ ζωντανή εικόνα για την πρακτική και την εορταστική συμβίωση, ορθόδοξων, καθολικών και μουσουλμάνων, Ελλήνων, Φράγκων και Τούρκων σε μια περιοχή και σε μια εποχή, που δεν μας παρέχει και πολλές πηγές για τον καθημερινό βίο του νησιώτικου κόσμου στο Αιγαίο.

²⁵ «In questo mentre, comparve in questa consulta un eunuco del Governator dell' isola, detto il Bei, il quale chiedeva di nuovo che detta processione passasse inanti il suo palagio, a cagione che in quello erano congregate moltissime signore turches, delle prime del Castello».

²⁶ «... seguiva un buon numero d' angolini, tutti vagamente

vestiti di bianco, con le sue alette ornati di catene d' oro e perle et d' altre molte, delle quali imprestano l' istessi Turchi, li quali mirabilmente s' invaghiscono in simili representationi; ciascun' angelino portava in mano un' impresa dell' Santissimo Sacramento, li doi primi doi stendardeti» (τηρώ την ορθογραφία του εγγράφου).

B'

Βραχυγραφίες:

S.O.C.G., Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali

Κριτικά σημεία

[[αβγδ]] Γράμματα που έχει διαγράψει ο γραφέας

[αβγδ] Γράμματα σβησμένα που συμπληρώνονται από τον εκδότη

[...] Γράμματα που δε στάθηκε δυνατό να διαβαστούν

<αβγδ> Γράμματα που έχει παραλείψει ο γραφέας, αλλά είναι απαραίτητα στο κείμενο

||αβγδ|| Γράμματα που έχουν γραφεί στα διάστιχα ή στο περιθώριο

+αβγδ+ Λέξη που διαβάζεται, αλλά δεν είναι κατανοητή

| Αλλαγή φύλλου

Κάθε έγγραφο παρουσιάζεται με την αρχειακή ένδειξη, με μια σύντομη περίληψη του περιεχομένου του εγγράφου, μεταγραφή του αποσπάσματος που ενδιαφέρει τη μελέτη αυτή (εξαιρείται το έγγρ. 8, το οποίο δημοσιεύεται ολόκληρο), καθώς και ελληνική μετάφραση, που δεν «ωραιοποιεί» το συχνά ασύντακτο ύφος των σχετικών αναφορών προς την Propaganda Fide, και τυχόν σχόλια, απαραίτητα για την κατανόηση του περιεχομένου. Κατά τη μεταγραφή των εγγράφων διατηρήθηκε η ορθογραφία του γραφέα, ενώ οι παρεμβάσεις στο κείμενο περιορίστηκαν στην αποκατάσταση της στίξης και του τονισμού, στην κεφαλαιογράφηση των ονομάτων προσώπων και τόπων και, βέβαια, στη σωτηρή ανάλυση των βραχυγραφιών.

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1

S.O.C.G., τ. 149, φ. 58r-59v

Χίος, 27 Δεκεμβρίου 1631

Αναφορά του Δομήνικου Μαυρίκιου για τη δράση του στο νησί της Χίου. Αφού ζητήσει από τους ανωτέρους του να τον αποδεσμεύσουν από τα καθήκοντά του στη Χίο, αναφέρεται, όπως πάντα διεξοδικά, στην παιδευτική δραστηριότητα των Ιησουϊτών του νησιού, όπου περιλαμβάνεται και η λαμπρή τέλεση των θρησκευτικών εορτών, με λιτανείες και εντυπωσιακές λειτουργίες.

|φ. 58v ...esponiamo ancora il Santissimo Sacramento li tre ultimi giorni di Carnevale, con apparati e suoni e canti, per tirar la gente, la quale concorre in gran numero, e si impediscono molti peccati che si sogliono commettere in quelli giorni. Esponiamo di più il Santissimo Sacramento qualche altra volta fra l'anno, per li bisogni e necessità di questa città...e nel ultimo giorno di carnevale al tardi, facevamo la Processione del Santissimo Sacramento doppo la predica, con grandissimo concorso di huomini e donne...e li forestieri che passano per qua, si maravigliano vedendo in queste parti come fiorisce il culto di Dio...

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

...εκθέτουμε ακόμα το Άγιο Μυστήριο (Santissimo Sacramento) τις τρεις τελευταίες μέρες του Καρναβαλιού, με μεγαλοπρέπεια και μελωδίες και τραγούδια, για να τραβήξουμε

τον κόσμο, ο οποίος συμμετέχει σε μεγάλο αριθμό, και αποτρέπονται πολλές αμαρτίες που θα διαπράττονταν εκείνες τις μέρες. Εκθέτουμε επίσης το Άγιο Μυστήριο κάποιες άλλες φορές στη διάρκεια του χρόνου, ανάλογα με τις ανάγκες αυτής της πόλης...και το τελευταίο βράδυ του Καρναβαλιού, αργά, κάναμε την Περιφορά του Αγίου Μυστηρίου μετά την προσευχή, με πολύ μεγάλη συμμετοχή ανδρών και γυναικών... και οι ξένοι που περνούν από εδώ, θαυμάζουν, βλέποντας σ' αυτά τα μέρη, πώς ανθεί η διδασκαλία του Θεού...

2

S.O.C.G., τ. 274 (Naxia), φφ. 1r-29v

1666

Αναφορά από επίσκεψη στο νησί της Νάξου, με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάρμωση συμπεριφορά του Αρχιεπισκόπου του νησιού, Βαρθολομαίου Polla. Στο έγγραφο γίνεται λόγος και για τη λιτανεία που πραγματοποιείται τη Μεγάλη Παρασκευή ή την Πέμπτη της Αγίας Δωρεάς.

|φ. 17v ... portandosi il Santissimo Sacramento alla Processione del' Venerdi Santo ó Giovedì del Corpus Domini, overó agl' infermi, si debba portare con grandissima divozione e riverenza, accompagnato sempre da qualche ecclesiastico, proibendo a chi tiene in mano il Santissimo, di qualsivoglia dignità grado sia, di portar la calotta in testa per qualunque pretesto ó scusa d' infermità, dolor di testa, sotto pena di sospensione a divinis per un mese.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

...όταν φέρουν το Άγιο Μυστήριο στη λιτανεία της Μεγάλης Παρασκευής ή της Πέμπτης της Αγίας Δωρεάς, ή στους αρρώστους, πρέπει να μεταφέρεται με πάρα πολύ μεγάλη αφοσίωση και ευλάβεια, συνοδευόμενο πάντοτε από κάποιον εκκλησιαστικό, απαγορεύοντας σε όποιον κρατάει στο χέρι το Άγιο Μυστήριο, οποιουδήποτε αξιώματος ή τάξης κι αν είναι, να φοράει την καλότα στο κεφάλι, με οποιοδήποτε πρόσχημα ή δικαιολογία ασθένειας ή πονοκέφαλο, με ποινή την παύση από το θρησκευτικό λειτούργημα για έναν μήνα.

3

S.O.C.G., τ. 165, φφ. 315r-316v

Χίος, 2 Απριλίου 1641

Επιστολή του Δομήνικου Μαυρίκιου, όπου γίνεται λόγος για την παρουσία 22 μικρών παιδιών ντυμένων αγγελάκια σε θρησκευτική πομπή την Κυριακή του Πάθους, τα οποία, κρατώντας απεικονίσεις του Πάθους του Χριστού, απήγγειλαν στίχους στην ελληνική καθομιλουμένη γλώσσα. Η συγκίνηση του κόσμου που παρακολουθούσε ήταν τόσο μεγάλη, που όλοι έκλαιγαν και ζητούσαν συγχώρεση για τα αμαρτήματά τους.

|φ 316r ...che nella Domenica della Passione facessimo, come al solito, una Processione, portando sotto baltachino il legno della Santa Croce, incastrato dentro una croce di argento. Vi erano da 22 figliuoletti vestiti di Angeli, et ogni uno di quelli portava un misterio della Passione con recitar alcuni versi in lingua greca volgare a proposito del mistero che portava. Vi era grandissimo concorso di gente e molti per devotione massimamente quando li figliuoli recitavano quelli versi si mettevano a piangere e domandar a Dio perdono delli loro peccati.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

...την Κυριακή του Πάθους, κάναμε, όπως πάντα, μια λιτανεία, μεταφέροντας κάτω από “ουρανία” (κουβούκλιο) το ξύλο του Τίμιου Σταυρού σφηνωμένο μέσα σ’ έναν σταυρό από ασήμι. Υπήρχαν 22 παιδάκια ντυμένα αγγελάκια, και καθένα απ’ αυτά κρατούσε ένα «μυστήριο» του Πάθους, απαγγέλοντας στίχους σε ελληνική καθομιλουμένη γλώσσα, ανάλογα με το «μυστήριο» το οποίο κρατούσε. Υπήρχε τεράστια συμμετοχή του κόσμου και πολλοί, από ευλάβεια, κυρίως όταν τα παιδάκια απήγγειλαν εκείνους τους στίχους, άρχιζαν να κλαίνε και να ζητούν από το Θεό συγχώρεση για τα τις αμαρτίες τους.

4

S.O.C.G., τ. 167, φφ.591r-v

Νάξος, 28 Δεκεμβρίου 1641

Ο πατήρ Δομήνικος Schiattini γράφει σε επιστολή του ότι ίδρυσε στη Νάξο σχολή κληρικών, στην οποία, εκτός από τη διδασκαλία ηθικού και θρησκευτικού περιεχομένου, διδάσκει και τη μουσική, *figurata e ferma*.

| φ. 591r ...ne formai una schuola di clerici, però senza nissun salario, attendendo, con l’ aggiunto divino, procurar soggetti atti del culto divino, tanto nella latinità e costumi, che alla musica, figurata e ferma...

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

...οργάνωσα μια σχολή για κληρικούς, όμως χωρίς μισθό, περιμένοντας, με τη Θεία Βοήθεια, να επιφέρω έργα εμπνευσμένα από τη Θεία λατρεία, τόσο στη λατινική παιδεία και ήθη, όσο και στη μουσική, πεποικιλμένη και στατική...

5

S.O.C.G., τ. 186, φφ. 138r-143v

Χίος, 6 Νοεμβρίου 1641

Ο Ιησουΐτης Sebastiano Macripodari στην αναφορά της περιοδείας του στα νησιά του Αιγαίου, σημειώνει ότι στη Νάξο, κατά τη διάρκεια της λιτανείας που πραγματοποιήθηκε για τη γιορτή της Θείας Ευχαριστίας, παρουσιάστηκε ένας μικρός διάλογος από ομάδα νεαρών αγοριών.

| φ. 139v... Da Nió, è stato espediente ritornar un’ altra volta a Naxia, per haver quindi passaggio a Paro. Non di meno, ci trattenemmo a Naxia per lo spatio di 10 giorni, perchè avvicinandosi la festa del Santissimo Sacramento, nella cui solenità s’ have <v>a da far da nostri Padri l’ altaro, et un dialoghetto di figliuoli al tempo della Processione. Tutto il travaglio veniva a cascare sopra il Padre Superiore, poichè gli altri due suoi compagni erano parimente infermi. Onde, essendoci fatta istanza, habbiamo aspettato, aggiutando il Padre Superiore in tutto quel che potevamo. Finita la festa et essendo già ripigliati li nostri infermi, habbiamo seguito il nostro viaggio la medesima sera del Giovedì, arrivando circa mezza notte a Paro...

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

...Από τη Νιό, σκεφτήκαμε να επιστρέψουμε άλλη μια φορά στη Νάξο, ώστε να μπορέσουμε από εκεί να περάσουμε στην Πάρο. Αμέσως, μας κράτησαν στη Νάξο για διάστημα 10 ημερών, γιατί, πλησιάζοντας η γιορτή της Θείας Ευχαριστίας, με επισημότητα είχαμε να

ετοιμάσουμε στους Πατέρες μας το βωμό και έναν μικρό διάλογο των παιδιών, στη διάρκεια της λιτανείας. Όλος ο κόπος θα έπεφτε στον επικεφαλής Πατέρα, εφόσον οι άλλοι δύο σύντροφοί του ήσαν και οι δύο τραυματίες. Έτσι, έχοντας κάνει αίτηση, περιμέναμε, βοηθώντας τον Επικεφαλής όσο περισσότερο μπορούσαμε. Όταν τελείωσε η γιορτή, και αφού είχαν ήδη συνέλθει οι τραυματίες μας, συνεχίσαμε το ταξίδι μας το ίδιο βράδυ της Πέμπτης, φτάνοντας γύρω στα μεσάνυχτα στην Πάρο...

6

S.O.C.G., τ. 275, φφ. 285r-286v

Νάξος, 20 Μαΐου 1663

Ο Καπουκίνος Δομήνικος d' Ambiano, εκθέτει σε επιστολή του εκτενώς την εκπαιδευτική δραστηριότητα του τάγματός του στη Νάξο, και αναφέρει ότι κάθε Κυριακή, στο πλαίσιο της κατήχησης που γίνεται τα Σαββατοκύριακα στην εκκλησία της πόλης, αφιερωμένη στο Άγιο Αντώνιο της Πάδοβας, οι πιο μελετηροί μαθητές αναπαριστούν το Βίο του εορτάζοντα Αγίου, προκαλώντας ιδιαίτερη συγκίνηση στο πολυπληθές εκκλησίασμα.

¶ φ. 285r ...le occupazioni ordinarie sono di far la scola, come in tutte le altre missioni, a 30 <e> alle volte a 40 putti, ai quali s' insegnano li primi elementi della grammatica, ma sopra ogni cosa, li primi elementi della fede. Ai grandotti, s' insegna il latino, la rhetorica, la philosophia et il greco letterale, tanto ai Greci come ai Latini, tra i quali se ne trovano da sette vestiti di veste clericale sotto la nostra direzione, ma sopra l' obediencia di Monsignor l' Archivescovo, i quali essercitati nelle lettere e virtù saranno a l' avvenire l' appoggio della Chiesa dell' Archipelago. ¶ φ. 185v Di più, si fa il catechismo il sabbato e la domenica, inanzi al Vespero, a tutti i scolari, dove concorre gran gente per sentire la dottrina christiana, così familiarmente splicata come per ascoltar li più studiosi scolari, i quali certatim la dominica fanno qualche devota declamatione d' historia da quali Santi essercitii, ne riuscisce una gran edification e sodisfattione a parenti e a tutti. Talmente, che tutti ne ringratiano Dio e buttano gridi di lamentò, perchè non siano venuti in queste parti, sono cinquanta anni acciò anco essi nella loro gioventù succhiassero così dolce latte di devotione, et acciò anco i loro servi e serve et altri grossolani sappiano a mente le cose necessarie a salute. Ogni domenica e festa allabra, nella prima messa, dove tal gente concorre, un figliuolo scolare canta pian piano, voce alta, il Paternoster, l' Ave Maria, il Credo, li Commandamenti di Dio e di Santa Chiesa, con annuntiarli li diggiuni e feste che corrono la settimana. E in così fatta maniera, tutti quei rustici s' avantano per letterati e ringratiano Dio che in Turchia sono così ben instrutti e meglio che se fussero in Christianità. ...

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

...Οι συνηθισμένες ασχολίες είναι να κάνουμε μάθημα, όπως σε όλες τις άλλες αποστολές, σε 30 και μερικές φορές σε 40 παιδιά, στα οποία διδάσκονται τα πρώτα στοιχεία της γραμματικής, μα περισσότερο απ' όλα, τα πρώτα στοιχεία της πίστης. Στους μεγαλύτερους, διδάσκονται τα λατινικά, η ρητορική, η φιλοσοφία και η ελληνική λογοτεχνία, τόσο στους Έλληνες όσο και στους Λατίνους, ανάμεσα στους οποίους βρίσκονται επτά, ντυμένοι με τη φορεσιά του κληρικού, κάτω από τη διεύθυνσή μας και υπακούοντας στον Αρχιεπίσκοπο, οι οποίοι, εξασκούμενοι στα γράμματα και την αρετή, θα είναι στο μέλλον το στήριγμα της Εκκλησίας στο Αρχιπέλαγος. Επίσης, κάνουμε κατήχηση το Σάββατο και την Κυριακή, κυρίως στον Εσπερινό, σε όλους τους μαθητές, όπου συμμετέχει πολύς κόσμος για να ακούσει

τη Χριστιανική Διδασκαλία, τόσο απλά παρουσιασμένη, όσο και το να ακούς τους πιο μελετηρούς μαθητές, οι οποίοι αμιλλώμενοι μεταξύ τους την Κυριακή, απαγγέλουν με ευσέβεια την ιστορία των Αγίων στους οποίους εξασκούνται, με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται η ηθική διάπλαση και η ικανοποίηση των συγγενών τους και όλων. Τόσο πολύ, που όλοι ευχαριστούν το Θεό και κραυγάζουν με παράπονο, γιατί δεν ήρθαν σ' αυτά τα μέρη εδώ και πενήντα χρόνια, ώστε και αυτοί στη νεότητά τους θα είχαν θηλάσει το τόσο γλυκό γάλα της ευλάβειας, και ώστε ακόμα και οι υπηρέτες και οι υπηρέτριάς τους, και άλλοι άξεστοι, να γνωρίζουν από μνήμης απαραίτητα πράγματα για την (πνευματική) υγεία. Κάθε Κυριακή και γιορτή, την αυγή, στην πρώτη Λειτουργία, όπου τόσοσ κόσμος συμμετέχει, ένας μικρός μαθητής, ψάλλει αργά αργά, με δυνατή φωνή, το Πάτερ Ημών, το Ave Maria, το Πιστεύω, τις εντολές του Θεού και της Αγίας Εκκλησίας, και τους ανακοινώνει τις νηστείες και τις γιορτές που ακολουθούν την εβδομάδα. Και μ' αυτόν τον τρόπο, όλοι εκείνοι οι χωρικοί προάγονται σε εγγράματους, και ευχαριστούν το Θεό που στην Τουρκία, επιμορφώνονται τόσο καλά και καλύτερα απ' ό,τι αν βρίσκονταν στην Χριστιανοσύνη. ...

7

S.O.C.G., τ.185, φφ. 196r-199r

Χίος, 12 Οκτωβρίου 1640

Αναφορά της περιήγησης του Ιησουΐτη Μιχαήλ Albertino²⁷ στα νησιά του Αιγαίου, όπου δίνεται περιγραφή της κατήχησης των παιδιών της Μυκόνου, τα οποία διδάσκονταν το Λόγο του Θεού παρασταίνοντας αποσπάσματα θρησκευτικού περιεχομένου σε μορφή διαλόγου μπροστά σε κοινό, το οποίο καλούσαν να παρευρεθεί στην κεντρική πλατεία για να ακούσει το κήρυγμα, τρέχοντας στους δρόμους της πόλης και χτυπώντας μικρές καμπάνες.

[φ. 197v ...Per tutto il tempo che stettimo là, tutte le domeniche e feste li ho fatto la Dottrina Christiana et li ho predicato con far ancor imparar alcuni loro figliuoli parte della Dottrina Christiana la quale recitavano in forma di dialogho in presenza di tutti. Et mandando alcuni figliuoli con la campanella per tutte le contrade, si radunavano huomini e donne in una piazza bella et ampia, che hanno avanti la porta del lor castello, et sopra le tarazze d' intorno; et io montando in un loco molto alto, li predicavo sopra il Decalogho, sopra li Novissimi, sopra l' amor che devono aver tra di loro e sopra li sacramenti della confessione et communione...

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

...Όλον τον καιρό που ήμασταν εκεί, όλες τις Κυριακές και γιορτές, τους έκανα Χριστιανική Διδασκαλία και κήρυγμα, βάζοντας μερικά από τα παιδιά τους να μάθουν κομμάτια της Διδασκαλίας, τα οποία έπαιζαν σαν διάλογο, παρουσία όλων. Και στέλνοντας μερικά παιδιά με μια καμπανούλα σε όλες τις συνοικίες, συγκεντρώνονταν άντρες και γυναίκες σε μια ωραία και μεγάλη πλατεία, που βρίσκεται μπροστά στην πόρτα του κάστρου τους, και πάνω στις γύρω ταράτσες. Και εγώ, ανεβαίνοντας σε ένα σημείο πολύ ψηλό, τους κήρυττα πάνω στον Δεκάλογο, πάνω στα Έσχατα²⁸, σχετικά με την αγάπη που έπρεπε να έχουν ανάμεσά τους, και σχετικά με τα μυστήρια της Εξομολόγησης και της Θείας Κοινωνίας...

²⁷ Ο π. Μιχαήλ Albertino συνέδεσε το όνομά του με την πρώτη εγκατάσταση και την ίδρυση Μονής Ιησουϊτών στην Τήνο, απ' όπου και καταγόταν. Βλ. σχετικά Μ. Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης: *Ιησουΐτες στον ελληνικό χώρο*

(1560-1915), Αθήνα 1991, σσ. 311-319.

²⁸ I quattro novissimi (τα τέσσερα έσχατα του ανθρώπου -θάνατος, κρίση, παράδεισος και κόλαση)

S.O.C.G., τ.184, φφ. 49r-52r

Χίος, 28 Ιουνίου 1639

Επιστολή του Ιησουΐτη Andrea Rendi²⁹ από τη Χίο, στην οποία, αφού περιγράψει με λεπτομέρειες τον εορτασμό της Αγίας Ευχαριστίας στο νησί με την συμμετοχή όλων των κατοίκων, εκθέτει τους λόγους για τους οποίους διακόπηκε η παράδοση ετών του εορτασμού της συγκεκριμένης επετείου στο νησί και παρακαλεί για την αποκατάστασή της.

Molto Illustre e Reverendissimo Monsignor

Apunto in questo stesso mese di Giugno, ali 22 del 1630, scrissi un' altra a Vostra Reverendissima, dandoli raguaglio di molte cose di questi paesi, ma in particolare della Processione che sempre siamo stati soliti a fare per la città nella Domenica infra Ottava del Santissimo Sacramento, con tanta solenità, devotione e pompa, che havendocela descritto nella sudetta mia, mi rispose con la sua amorevolissima lettera et piena di zelo delli 26 di Novembre dell' istesso anno, che non li potevo far cosa più grata che darli tal relatione e descriverli tanto pomposa e divota solenità, ch'era confessione delli heretici, quali impediscono (come ella scrive) tali pietose cerimonie che permettono l' istessi infedeli nel loro imperio, quale Processione avevo seguitato sempre a fare senza dimandar licenza al Monsignor Vescovo, per esser stato ciò antico nostro uso, più di 40 anni, da che è qua la Compagnia nostra. Et ogni anno s' ha fatto più pomposa e divota, ma in particolare quest' anno è stata solenissima e più pomposa e divota che mai, perchè precedevano alla Processione quatro nostre Congregationi secondo l'età delli congregati distinte, cioè, la prima sotto il titolo della Concettione della Madonna, che sono da 80 congregati d'età dalli 14 fino al 20 anni. La seconda, della Assontione della Madonna di numero 110, dalli 20 anni sin' alli 30 et la terza, della Visitatione della Madonna, che sono da 130, dalli 30 anni in su, fino alla vecchiaia. Et tutti questi havevano brandoni di cera bianca acese nelle mani, cantando li cantori della ciascuna Congregatione "Il laudasion Salvator" ect. con loro soni ciascheduna di liuti, violini, cittare ect., portando la bandera, spiegata ciascheduna dal titolo della sua Congregatione.

Apresso a questi seguitavano da 40 figliolini vestiti d' Angioleti con le ale et, con ori, perle, fiori, pomposissimamente, cercando ciasched' uno |φ. 49v di avanzzar l' altro et ognuno teneva nella mano qualch' insigna o figura dipinta del misterio del Santissimo Sacramento, con qualche motto della Sacra Scrittura scritta in caratere greco e latino. Apresso a questi, venivano li nostri chericotti, con le loro cotte, cantando + pange+ lingua ect. et altri Padri nostri sacerdoti vestiti sacerdotamente. Vi erano poi, doi nostri fratelli laici, che con duoi incessieri d' argento continuamente incensavano il Santissimo Sacramento che lo portava l' Illustrissimo Monsignor Santo Arcivescovo di Smirne, con l' assistenza di Diacono e Sudiacono, di duoi suoi Preti, vestiti d' oro, con dalmatice et il Monsignore, con una cappa tanto vistosa e pomposa, che potria esser risguardevole in qualsivoglia città d' Italia. Portando le quatro aste d' un sontuoso baldachino quatro de nostri Padri sacerdoti vestiti con le cotte, e con le stole, che certo il tutto moveva ad una gran devotione e triumpho. Immediatamente doppo, seguiva la quarta nostra Congregatione, sotto il titolo dell' Annuntiata, li quali, come sono persone di età piu matura, tanto sono manco di numero dell' altri, cioè da 40, ancor loro con i loro brandoni a cera. Doppo questi, seguitava un' infinità di altri

²⁹ Ο χιώτης Andrea Rendi (1601-1673) είχε διατελέσει ηγούμενος της Μονής των Ιησουϊτών του Αγίου Αντωνίου στη Χίο (προκάτοχος του Δομήνικου Μαυρίκιου) και εί-

ναι γνωστός τόσο για την ιεραποστολική του δράση όσο και για το μεταφραστικό του έργο (Μ. Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης: *Ιησουΐτες στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 103).

gentilhuomini et altre sorte di gente, con molta devotione. Il giro che solemo fare et havemo fatto è tanto spatio, quanto sarà d' uscir da San Pietro e far il giro per la penitenzzaria, sin al castello San Angello, et tornar per il borgo, e forsi più. La molta Devotione era di veder tutto quel spatio di strade addobato tutto con drappi di razza ó setta ó tapetti, et tutte le strade piene come ovo d' homini e donne etiamdio infedeli che stavano aspettando per veder. Ma la maggior maraviglia era di veder quelli di rito greco, tanto homini come donne, con quanta devotione veneravano il Santissimo Sacramento sotto le spetie di azimo pane. Et li sacerdoti greci, quali ne anco nelle loro messe cantante cavano li loro camilafchi dalla testa, adesso tutti scoperti e con profonda riverenza s' inclinavano. Sino un Patriarcha di Constatinopoli, delli deposti (ch' hora si trova qua) stava con questa riverenza scoperto, per vedere et puoi l' altri preti greci, quando passavamo d' ivanti alle case loro, oltre che havevano benissimo | φ. 50r benissimo addobato, uscivano loro stessi fora delle loro case scoperti e con incessieri incensavano il Santissimo Sacramento. Lasciò puoi l' aque rose e l' aque nanfie che si spargevano delle fenetre sopra il baltachino e noi. E sopra le bandere delle congregationi che precedevano, e li fiori che si butavano per le strade, ma ancora in alcuni lu<o>ghi e capi di vicoli, sonavano armonicamente con liuti et si sparavano mascoli, archibusi, zagareli et altri giochi di fuoco, come in altre città d' Italia che mi sono stato per alcuni anni. In qua, alcune persone pie del rito latino avanti le porte loro, et alcuni preti greci per le strade avanti le chiese loro, hanno cominciato a far altari per le strade dove passamo, bellissimamente addobati, sopra li quali si poneva il Santissimo Sacramento e si diceva l' oratione, e si dava la benedittione al popolo. Ma principalmente quest' anno, si son fatti più altari tra l' altri. Nella strada avanti la chiesa principal [[chiesa]] delli Greci, era uno bellissimo dove, doppo d' haver fatto noi le sudette cerimonie, era apparecchiato un motetto bellissimo delli sacerdoti greci, che si cantò con molta suanità, presenti li Mitropoliti greci di Scio e di Metilene. Il nostro cortile puoi (che è sufficientemente lungo e largo) era addobato tutto con tapezzarie e sette, con una vela di nave per tenda per il sole, dove vi erano quarto altari molto ben ornate delli congregati di ciasched' una delle sudette nostre Congregationi, che li stessi infedeli che entravano a vederciò e le divotioni che occorreano per le strade, restavano attoniti. Il maggior stupore era che l' istesso Capitan d' arme dell' isola, mandò un suo creato a dire al Illustrissimo Monisgnor Santo Arcivescovo di Smirne in presenza nostra e di molti gentilhomini della città che senza altro la Processione (com' è stato solito ogni anno) passasse avanti alla sua casa, non tanto per fede che avesse, ma per curiosità di veder lui et altri principali et le loro moglie una cosa tanto pomposa e triophante et ordinò ad alcuni suoi soldati che ci acompagnassero, acìò non ci fusse fatto qualche | φ. 50v qualche insulto d' alcun' insolente come de facto non occorre disturbo [[.... nissuno]] e sempre stetero al canto mio che tenevo una delle aste del baldachino. Entratti puoi nel nostro cortile et fatto in ciascheduno altare le sudette cerimonie, entrassimo nella chiesa, dove concorrendo il popolo era tanto piena che non poteva capir più, e la maggior parte era di fuora, è data la Benedittione, tutto il popolo se ne partì con allegrezza e giubilo, et in somma Monsignor mio Reverendissimo, era una devotione e trionpho tale che non ti può facilmente spiegarlo con pena et inchiostro, ma più presto con le lacrime che uscivano dalli occhi dal devoto popolo che certo io confesso che in quel giorno ho avuto una delle maggior consolationi che habb' havuto in vita mia, (perchè come ho detto, ogni anno va crescendo) per veder tanto glorificato Dio e tanto purpurato nel Suo Santissimo sangue fra queste spine che sempre sii glorificato.

Da Scio alli 28 di giugno 1639

Delle Vostre Signorie, Molto Illustre e Reverendissime,
Servo in Christiani
Andrea Rendi

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Εκλαμπρότατε και εξοχότατε Κύριε,

Ακριβώς αυτό τον ίδιο μήνα του Ιουνίου, στις 22 του 1630, έγραψα άλλη μια φορά στην Εξοχήτητά σας δίνοντας αναφορά για πολλά πράγματα αυτών των περιοχών, και ιδαίτερα για την λιτανεία που πάντοτε συνηθίζαμε να κάνουμε στην πόλη την Κυριακή ανάμεσα στο Οκταήμερο της Θείας Ευχαριστίας, με τόση ευσέβεια, αφοσίωση και μεγαλοπρέπεια, την οποία έχοντάς σας περιγράψει στην παραπάνω επιστολή μου, μου απαντήσατε με την αξιολάτρευτη και γεμάτη ζήλο επιστολή σας της 26^{ης} του Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου, ώστε δεν μπορούσα να σας κάνω μεγαλύτερη χάρη, παρά να σας δώσω αυτήν την αναφορά και να σας περιγράψω αυτήν την τόσο πομπώδη και αφοσιωμένη ευσέβεια, όπου έγινε εξομολόγηση των αιρετικών, οι οποίοι αποτρέπουν (όπως εσείς γράφετε), τόσο ελεήμονες ευσεβείς τελετές που επιτρέπουν οι ίδιοι οι άπιστοι στην αυτοκρατορία τους, την οποία λιτανεία είχα εξακολουθήσει πάντοτε να κάνω χωρίς να ζητώ άδεια από τον Επίσκοπο, ώστε να είναι τόσο παλιό αυτό το έθιμό μας, περισσότερο από σαράντα ετών, από τότε που είναι εδώ η Συντροφία μας. Και κάθε χρόνο, γινόταν πιο πομπώδης και ευσεβής, μα κυρίως αυτό το χρόνο στάθηκε πάρα πολύ μεγαλόπρεπη, και πιο πομπώδης και ευσεβής από ποτέ, γιατί συμμετείχαν στη λιτανεία τέσσερις Αδελφότητες μας, χωρισμένες ανάλογα με την ηλικία των Αδελφών, δηλαδή η πρώτη, με τον τίτλο της Άσπιλης Σύλληψης της Θεοτόκου, στην οποία συμμετέχουν περίπου 80 μέλη, ηλικίας από 14 έως 20 χρονών. Η δεύτερη, της Κοίμησης της Θεοτόκου, με αριθμό 110 μελών, από 20 έως 30 ετών, και η τρίτη, της Επίσκεψης της Θεοτόκου³⁰, όπου βρίσκονται 130, από 30 ετών και πάνω, έως τα γεράματα. Και όλοι αυτοί, είχαν λαμπάδες από λευκό κερί, αναμένες στα χέρια τους, ψάλλοντας οι ψάλτες της κάθε Αδελφότητας το Εγκώμιο του Σωτήρος, και καθεμία με τους ήχους από λαούτα, βιολιά, κιθάρες κλπ., φέροντας λάβαρο που εξηγούσε τον τίτλο της κάθε Αδελφότητας.

Κοντά σ' αυτούς, ακολουθούσαν 40 παιδάκια, ντυμένα αγγελάκια, με τα φτερά, και με πέρλες, λουλούδια, πάρα πολύ μεγαλόπρεπη, προσπαθώντας το καθένα να προσπεράσει το άλλο, και το καθένα κρατούσε στο χέρι κάποια σημαία ή ζωγραφισμένη εικόνα του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, με κάποια ρήση της Αγίας Γραφής, γραμμένη στα ελληνικά ή τα λατινικά. Πίσω από αυτά, έρχονταν τα παπαδάκια μας, με τους μανδύες τους (κότες), ψάλλοντας «Το εγκώμιο του Σωτήρος» κλπ., και άλλοι ιερείς ντυμένοι με τα άμφιά τους. Υπήρχαν έπειτα, δύο αδελφοί μας λαϊκοί, οι οποίοι με δύο ασημένια θυμιατά, λιβάνιζαν διαρκώς το Άγιο Μυστήριο, το οποίο κρατούσε ο Εκλαμπρότατος Αρχιεπίσκοπος της Σμύρνης, με τη βοήθεια του Διάκονου και του Υποδιάκονου, δύο δικών του ιερέων, ντυμένων στα χρυσά, με δαλματικές, και ο Αρχιεπίσκοπος με μία κάπα τόσο εντυπωσιακή και μεγαλόπρεπη, που θα μπορούσε να κάνει εντύπωση σε οποιαδήποτε πόλη της Ιταλίας. Κρατώντας τα τέσσερα κοντάρια μιας πολυδάπανης «ουρανίας» (κουβουκλίου), τέσσερις ιερείς μας ντυμένοι με άμφια (κότες) και με στολές, και πραγματικά όλο το σύνολο προκαλούσε μεγάλη ευσέβεια και θρίαμβο. Αμέσως μετά, ακολουθούσε η τέταρτη Αδελφότητά μας, με τον τίτλο του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, οι οποίοι, καθώς είναι πρόσωπα πιο ώριμης ηλικίας, είναι λιγότεροι από ό,τι στις άλλες, δηλαδή 40, επίσης και αυτοί με τις λαμπάδες τους από κερί. Μετά από αυτούς, ακολουθούσε ένα πλήθος από άλλους ευγενείς, και κάθε λογής κόσμου, με πολλή ευσέβεια. Η διαδρομή που συνηθίζουμε να κάνουμε και κάναμε, ήταν τόσο διάστημα, όσο θα ήταν να βγεις από τον Άγιο Πέτρο και να κάνεις το γύρο από το Ιεροδικαστήριο, μέχρι το

³⁰ Πρόκειται για την Επίσκεψη της Θεοτόκου στην Ελισάβετ, τη μητέρα του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή.

Φρούριο του San Angelo, και να επιστρέψεις από το δάσος, και ίσως περισσότερο³¹. Η περισσότερη ευσέβεια, ήταν να βλέπεις όλους εκείνους τους δρόμους, στολισμένους με στόφες από χόντρο μαλλί ή μετάξι, ή χαλιά, και όλους τους δρόμους γεμάτους όπως το αυγό, από άνδρες και γυναίκες άπιστους, που περίμεναν για να δουν. Όμως το πιο εντυπωσιακό, ήταν να βλέπεις εκείνους του ορθόδοξου δόγματος, τόσο άνδρες όσο και γυναίκες, με πόση ευλάβεια τιμούσαν το Άγιο Μυστήριο, κάτω από τρίματα άζυμου ψωμιού. Και οι έλληνες ιερείς, οι οποίοι ούτε καν στις λειτουργίες τους δεν έβγαζαν τα καλιμαύκια από το κεφάλι, τώρα όλοι ασκεπείς, και με μεγάλη μετάνοια, υποκλίνονταν. Μέχρι και ένας Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης³², από τους εκθρονισμένους (που τώρα βρίσκεται εδώ), στεκόταν με τόση ευσέβεια ασκεπής, για να δει, και μετά οι άλλοι έλληνες ιερείς, όταν περνούσαμε μπροστά από τα σπίτια τους, εκτός από το ότι τα είχαν διακοσμήσει πάρα πολύ ωραία, έβγαιναν αυτοί οι ίδιοι έξω από τα σπίτια τους ασκεπείς, και με θυμιατά λιβάνιζαν τη Θεία Ευχαριστία. Αφήνω έπειτα τα ροδόνερα και τα πορτοκαλόνερα τα οποία σκορπίζονταν από τα παράθυρα, πάνω στην ουρανία και πάνω σε μας. Και πάνω στις σημαίες των Αδελφοτήτων που προπορεύονταν και τα λουλούδια που έπεφταν στους δρόμους, μα ακόμα σε διάφορα μέρη και άκρες από στενά σοκάκια έπαιζαν αρμονικά με λαγούτα και έριχναν με διάφορα όπλα λεμονανθούς και πορτοκαλολούλουδα και άλλα πυροτεχνήματα, όπως κάνουν και σε άλλες πόλεις της Ιταλίας όπου έχω βρεθεί. Εδώ, αρκετά ευσεβή πρόσωπα του λατινικού δόγματος, μπροστά στις πόρτες τους και αρκετοί έλληνες ιερείς, στους δρόμους μπροστά στις εκκλησίες τους, άρχισαν να φτιάχνουν βωμούς στους δρόμους από τους οποίους περνούσαμε, πάρα πολύ όμορφα διακοσμημένους, πάνω στους οποίους τοποθετούσαν τη Θεία Ευχαριστία και έλεγαν την προσευχή και δινόταν η ευλογία στο λαό. Μα ειδικά αυτόν το χρόνο, κατασκευάστηκαν περισσότεροι βωμοί, απ' ό,τι τους άλλους. Στον δρόμο μπροστά στην σπουδαιότερη εκκλησία των Ελλήνων, υπήρχε ένας ωραιότατος βωμός όπου, αφού είχαμε κάνει εμείς τις παραπάνω τελετές, οι έλληνες ιερείς είχαν φτιάξει μια πάρα πολύ ωραία ρίμα, την οποία έψαλλαν πολύ μελωδικά, παρουσία των Ελλήνων Μητροπολιτών της Χίου³³ και της Μυτιλήνης³⁴. Το προαύλιο μας έπειτα, (το οποίο είναι ικανοποιητικά μακρύ και πλατύ) ήταν διακοσμημένο με διακοσμητικά υφάσματα και μεταξωτά, με ένα πανί καραβιού ως υπόστεγο για τον ήλιο,

³¹Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο παραλληλισμός της διαδρομής της λιτανείας με αυτήν που πραγματοποιούσαν οι πιστοί σε αντίστοιχες περιπτώσεις στον Άγιο Πέτρο, στο Βατικανό.

³²Σε επόμενο έγγραφο (βλ. παρακάτω έγγρ. αρ. 10, S.O.C.G., τ. 185, φ. 193v), αναφέρεται ότι ο συγκεκριμένος Πατριάρχης διέμενε στη Νέα Μονή, πληροφορία-κλειδί για την ταύτιση του. Οι πληροφορίες των εγγράφων σε συνδυασμό με την πλούσια βιβλιογραφία, μας κατευθύνουν στον Πατριάρχη Νεόφυτο Γ', ο οποίος, μετά το τέλος της Πατριαρχείας του (μέσα Ιουνίου 1636-5 Μαρτίου 1637) εγκαταστάθηκε στη Χίο, στη Νέα Μονή, της οποίας φαίνεται ότι ήταν μοναχός πριν, όπου και πέθανε το 1647. (βλ. Χ. Μπούρας: *Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981, σ. 36· Μανουήλ Ι. Γεδεών: *Πατριαρχικοί πίνακες, Ειδήσεις ιστορικά και βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτόκλητου μέ-*

χρως Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης, 36-1884, έκδ. Β', Αθήνα 1996, σσ. 440-441 και Ιωάννης Μ. Ανδρεάδης: *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας*, μέρος Β', επιστ. επιμ. Στ. Κ. Σκαλιστής, Αθήνα 1996, σ. 81).

³³Πιθανότατα αναφέρεται στον Κύριλλο τον Αμύγδαλο, ο οποίος κατείχε τη θέση από το 1634 έως την 1^η Ιουλίου του 1639, οπότε και καθαιρέθηκε αφού κατηγορήθηκε για οικονομικές καταχρήσεις. (βλ. σχετικά Ιωάννης Μ. Ανδρεάδης: *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας*, ό.π., σσ. 79-82).

³⁴Δυστυχώς οι πίνακες των Μητροπολιτών Μυτιλήνης παρουσιάζουν κενά, ένα από τα οποία συμπίπτει με το έτος 1638-39, οπότε δεν στάθηκε εφικτή η ταύτιση του συγκεκριμένου ιεράρχη. (Βασίλειος Γ. Ατέσης: «Επισκοπικοί Κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερα», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 56-57 (1974-1975), Αθήνα 1975, σσ. 190-195).

όπου υπήρχαν τέσσερις Άγιες Τράπεζες, πολύ ωραία στολισμένες από τα μέλη καθεμίας από τις παραπάνω Αδελφότητες μας, ώστε οι ίδιοι οι άπιστοι που έμπαιναν για να δούνε όλα αυτά και τις προσευχές που πραγματοποιούνταν στους δρόμους, παρέμεναν σαστισμένοι. Η μεγαλύτερη έκπληξη ήταν ότι ο ίδιος ο αρχηγός του στρατού του νησιού, έστειλε έναν άγθρωπό του για να πει στον Εκλαμπρότατο Αρχιεπίσκοπο της Σμύρνης, παρούσα δική μας και πολλών ευγενών της πόλης, ότι το δίχως άλλο η λιτανεία έπρεπε (όπως συνηθιζόταν κάθε χρόνο) να περάσει μπροστά από το σπίτι του, όχι τόσο από την πίστη που είχε, αλλά από περιέργεια, να δει αυτός και οι άλλοι προύχοντες και οι σύζυγοί τους, ένα πράγμα τόσο μεγαλοπρεπές και θριαμβευτικό και διέταξε αρκετούς στρατιώτες του να την συνοδεύσουν, ώστε να μην προκληθεί καμία προσβολή από κάποιον αυθάδη, πως δηλαδή εκ των πραγμάτων δεν θα υπήρχε ενόχληση, και στέκονταν πάντοτε κοντά μου, ενώ κρατούσα ένα από τα κοντάρια του κουβουκλίου. Αφού μπήκαμε μετά στο προαύλιό μας και κάναμε σε κάθε Αγία Τράπεζα τις προαναφερόμενες τελετουργίες, μπήκαμε στην εκκλησία, όπου, λόγω της συγκέντρωσης του κόσμου, ήταν τόσο γεμάτη, που δεν μπορούσες να καταλάβεις πια, και οι περισσότεροι ήταν απέξω, δόθηκε η Ευλογία, όλος ο λαός έφυγε με χαρά και αγαλλίαση, και συνοψίζοντας, Σεβασμιωτάτέ μου Κύριε, ήταν τόσο η θεοσέβεια και ο θρίαμβος, που δεν μπορούεις εύκολα να το περιγράψεις με πένα και μελάνι, μα περισσότερο, από τα δάκρυα που έτρεχαν από τα μάτια του πιστού λαού που βέβαια εγώ εξομολογώ, ώστε εκείνη την ημέρα ένιωσα μία από τις μεγαλύτερες χαρές που είχα ποτέ στη ζωή μου (γιατί όπως είπα, κάθε χρόνο είναι μεγαλύτερη), βλέποντας τόσο ένδοξο το Θεό, και τόσο πορφυροντυμένο μέσα στο Πανάγιο Αίμα από αυτά τα αγκάθια, ώστε πάντα να είναι δοξασμένος.

Από τη Χίο, στις 28 Ιουνίου 1639

Των Αγιοτήτων Σας, πολύ λαμπρών και σεβαστών,

Δούλος εν Χριστώ,

Ανδρέας Ρέντης

9

S.O.C.G., τ. 171, φφ. 36r-v

χ.χ. [ca 1640]

Επιστολή του Δομήνικου Μαυρίκιου, σχετικά με τη συνέχιση της λιτανείας στη γιορτή της Θείας Ευχαριστίας, όπως είχε καθιερωθεί να εορτάζεται, επί σειρά ετών. Στο έγγραφο περιγράφεται η λιτανεία, την οποία χαρακτήριζε η θρησκευτική κατάνυξη αλλά και ο πλούτος (πληθώρα μικρών αγοριών ντυμένα αγγελάκια, ύμνοι, λουλούδια, αρώματα, μουσικά όργανα, περιγραφή του εντυπωσιακού τελετουργικού των καθολικών αλλά και των ορθόδοξων κληρικών που έλαβαν μέρος στη λαμπρή γιορτή).

| φ. 36r Il Pre Domenico Mauritio, Superiore della Residenza de Scio della Compagnia di Giesù, supplicando humilmente, espone all' Eminenze Vostre, come sin' dell' anno 1596, che li Padri della detta Compagnia, mediante breve et concessione di Clemente 8o di Santa Memoria tengono la Chiesa di Santo Antonio in detta città, sono stati sempre in quietà et pacifica previsione d' esponente il Santissimo Sacramento in detta loro Chiesa, dal dì della festa del Corpo di Christo, et per tutta l' Ottava conforme si costuma in tutta la Christianità; et vedendosi poi il concorso grande de' fedeli, del un e altro sesto, la devotione e reverenza col progresso, che si faceva nella Christiana Religione, per eccitarla maggiormente gli parve circa l' anno 1609 d' introdurvi anco il fare la Processione solenne per alcune piazze e strade publiche della città nel giorno della Domenica infra l'Ottava al tardi; il che seguì con modo e dispositione mirabile (non essendo

stata giamai fatta in quell' isola) imperóche precedevano da 300 persone di tre congregationi, che tengono i Padri in detta residenza, ciascuna col suo standardo, croce, et coro di musica, tutte con le torcie accese in mano; seguitava una trentina de figliuoli riccamente vestiti d' Angeletti con alcun' insegne del Santissimo; apresso poi il clero; li Padri portavano il baltacchino, et il Superiore ó qualche Prelato, il Santissimo Sacramento, dietro tutti gli ufficiali et consiglieri similmente con torcie accese et finalmente il popolo. La chiesa e cortile da capo a piedi tutt' apparata con paramenti di seta, et quattro Altari pomposamente ornati, ben disposti, et apparecchiati dall' istesse Congregationi, et oratorio de scolari; et così si è osservato per tutto l' anno 1639, senz' ostacolo, ne contradittione nessuna come consta dall' informatione presa dall' Arcivescovo de Smirna, conservatore de Padri di detta Residenza della quale se ne presenta copia. Anzi, con mirabile edificatione e concorso di detto popolo, et questi di tutta la città et particolarmente de tutti fedeli della chiesa Greca, che solendo d' ordinario contradire il nostro Azimo, non solo non lo facevano, ma passando il Santissimo Sacramento per la strada e vicinanza, ove hanno le case li Greci della prima Nobiltà, era cosa degna di vedere l' apparati a pompa, e l' uscire che facevano, tanto li papassi (ch' ivi chiamano de Greci) quanto li secolari con profumi, incensi, acque odoriferi e fiori, spargendoli in honore di Quello. Et recitando le loro orationi, et antifone, facevano humilissimo genuflessioni et reverenze. Et quel che più importa, avanti la loro Madre Chiesa (ch' è la più capace e sontuosa che sia in detta città), s' apparecchiava un' Altare alla Latina, col suo to<r>sello molto ben' adorno. Et vestito il Metropolita seu Arcivescovo alla Pontificale, e li suoi preti alla sacerdotale, facevano un' honoratissimo rincontro con incensieri e musiche et per il tempo |φ. 36v ch' il Santissimo si posava sopra il loro Altare, con dolcissima melodia cantavano hinni e lodi a Santa Divina Maestà. Talmente che non s' intitolava quel' giorno di solennità, ma realmente di trionfo. Sendo, che sin' da Constantinopoli e da altre parti lontane andavano li Prelati Greci e Latini a vederla. Non dall' origine di questa Processione (che mai più era stata celebrata in detta Isola) havendo di là ad alcuni anni preso esempio l' istesso Vescovo, cominciò a farla anch' egli nel Giovedì giorno propri della medesima festa. E poi in processo di tempo, una confraternità di San Sebastiano, ch' è nella Chiesa de Padri Domenicani, ma questa, la Domenica mattina, e perchè vedevano non potere arrivare a quella, che l' oratione faceva con tant' ossequio e solennità...

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Ο πατήρ Δομήνικος Μαυρίκιος, επικεφαλής της Έδρας της Συντροφίας του Ιησού στη Χίο, ικετεύοντας ταπεινά, παρουσιάζει στις Υψηλότητες σας, όπως από το έτος 1596, που οι Πατέρες της παραπάνω Συντροφίας, χάρη στην άδεια της Άγιας Μνήμης του Κλημέντιου του 8^{ου}³⁵, κρατούν την εκκλησία του Αγίου Αντωνίου σ' αυτήν την πόλη, αποφάσισαν γαλήνια και ειρηνικά να εκθέσουν τη Θεία Ευχαριστία στην παραπάνω εκκλησία τους, από τη γιορτή της Θείας Ευχαριστίας και για όλο το Οκταήμερο³⁶, όπως συνηθίζεται σε όλην τη Χριστιανοσύ-

³⁵ Ο Κλήμης ο Η', κατά κόσμο Ιππόλιτος Aldobrandini (1536-1605), πάπας της Ρώμης για τα χρόνια 1592-1605, υπέρμαχος της Αντιμεταρρύθμισης, εξέδωσε αυστηρές διατάξεις κατά των ορθοδόξων ενώ ενίσχυσε το έργο των Ιησουϊτών. Είναι επίσης υπεύθυνος για τη σύγκληση της Συνόδου του Μπρεστ (1596), όπου επιβλήθηκε «η ένωση» των ορθοδόξων της Πολωνίας και της Ουκρανίας με τη Ρώμη, με αποτέλεσμα τη δημιουργία της συνιάς, σοβαρότατο πρόβλημα στις σχέσεις ορθοδόξων

και καθολικών, το οποίο ως «ιστορικό λάθος» χρεώνεται στον Κλήμη Η'. *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 4, σ. 406.

³⁶ Σε ορισμένες μεγάλες γιορτές, συνηθιζόταν, ύστερα από έγκριση του πάπα, την έβδομη ημέρα μετά την εορτή να επαναλαμβάνεται η ιεροπραξία της κύριας εορτάσιμης ημέρας. Προφανώς εδώ *Ottava* εννοεί την εβδομάδα που μεσολαβεί.

νη. Και βλέποντας στη συνέχεια, τη μεγάλη συμμετοχή των πιστών, και από το ένα και από το άλλο σχήμα, την προοδευτική ευλάβεια και το σεβασμό, που προσέδιδε στη Χριστιανική Θρησκεία, για να την διεγείρουμε όσο το δυνατόν περισσότερο, αποφασίστηκε γύρω στο 1609, να εισάγουμε επίσης, το να γίνεται μεγαλοπρεπής λιτανεία σε αρκετές πλατείες και δημόσιους δρόμους της πόλης, αργά την Κυριακή, μέσα στο Οκταήμερο, πράγμα το οποίο ακολούθησε με τρόπο και τάξη αξιοθαύμαστη (μην έχοντας ποτέ ξαναγίνει σ' αυτό το νησί), γι' αυτό και προπορεύονταν 300 μέλη των τριών Αδελφοτήτων, που κρατούν οι Πατέρες σ' αυτήν την Έδρα, καθεμία με το λάβαρό της, σταυρό, και μουσική χορωδία, όλοι με πυρσούς στα χέρια. Ακολουθούσε μια τριανταριά παιδιών, πλούσια ντυμένων σαν αγγελάκια, κρατώντας επιγραφές με ρήσεις από τη Θεία Ευχαριστία. Ακολουθούσε ο Κλήρος: Οι Πατέρες μετέφεραν την "ουρανία", και ο Επικεφαλής ή κάποιος Αρχιερέας τη Θεία Ευχαριστία, ακολουθούσαν όλοι οι επίσημοι και οι σύμβουλοι, επίσης κρατώντας αναμένους πυρσούς, και στο τέλος ο λαός. Η εκκλησία και η αυλή της, από την αρχή ως το τέλος, όλη διακοσμημένη με μεταξωτά άμφια, και τέσσερεις Άγιες Τράπεζες, στολισμένες με λαμπρότητα και τάξη, και κατασκευασμένες από τις ίδιες τις Αδελφότητες και ομάδα μαθητών. Και έτσι συνεχίστηκε για ολόκληρο το έτος 1639, χωρίς εμπόδιο, ούτε αντιλογίες, όπως εξακριβώνεται από πληροφορία του Αρχιεπίσκοπου της Σμύρνης, τοποτηρητή των Πατέρων σ' αυτήν την Έδρα, της οποίας παρουσιάζεται αντίγραφο.

Αντίθετα, με αξιοθαύμαστη παραδειγματικότητα και συμμετοχή αυτού του πλήθους, που απαρτιζόταν από κατοίκους ολόκληρης της πόλης, αλλά και ιδιαιτέρως όλων των πιστών της ελληνικής Εκκλησίας, οι οποίοι ήσαν συνηθισμένοι να αρνούνται το δικό μας Άζυμο, όχι μόνο δεν το έκαναν, αλλά περνώντας η Θεία Ευχαριστία από το δρόμο και τη γειτονιά, όπου έχουν τα σπίτια τους οι έλληνες ευγενείς, ήταν πράγμα αξιοσημείωτο να δει κανείς, τους μεγαλοπρεπείς διάκονους και την έξοδο που έκαναν, τόσο οι παπάδες (όπως εδώ ονομάζονται από τους Έλληνες), όσο και οι λαϊκοί, με αρώματα, λιβάνια, αρωματισμένα νερά και λουλούδια, σκορπίζοντάς τα προς τιμήν Εκείνου. Και απαγγέλοντας τις προσευχές τους, και τα αντίφωνα, έκαναν με ταπεινότητα, γονυκλισίες και υποκλίσεις. Και εκείνο που είναι και το πιο σημαντικό, μπροστά στη Μητρόπολή τους³⁷ (η οποία είναι η πιο ευρύχωρη και μεγαλόπρεπη που υπάρχει στην πόλη), κατασκευαζόταν ένας βωμός με το λατινικό τρόπο, με το μαξιλάρι του πολύ ωραία διακοσμημένο. Και ντυμένος ο Μητροπολίτης σαν Αρχιεπίσκοπος, με τον αρχιερατικό τρόπο (της καθολικής εκκλησίας), και οι ιερείς του, με τον ιερατικό τρόπο, συναντώνταν με ιδιαίτερη τιμή, με θυμιάτα και μουσικές, και, για όση ώρα η Θεία Ευχαριστία βρισκόταν πάνω στο βωμό τους, με πολύ γλυκειά μελωδία, τραγουδούσαν ύμνους και δοξάσματα στην Αγία Θεία Μεγαλειότητά του. Τόσο, που δεν ονομαζόταν εκείνη η μέρα, «πανηγυρική», αλλά πραγματικά θρίαμβος. Τόσο, ώστε μέχρι από την Κωνσταντινούπολη και από άλλα μακρινά μέρη, πήγαιναν οι ιεράρχες Έλληνες και Λατίνοι να την δούν. Από τις απαρχές αυτής της λιτανείας (που ποτέ πια δεν είχε γιορταστεί σ' αυτό το νησί), έχοντας από εκεί για αρκετά χρόνια πάρει παράδειγμα ο ίδιος ο Επίσκοπος, άρχισε να την κάνει κι εκείνος την Πέμπτη, ακριβώς την ημέρα της ίδιας γιορτής. Και στη συνέχεια, με το πέρασμα του χρόνου, μία Αδελφότητα του Αγίου Σεβαστιανού, που εδρεύει στην Εκκλησία των Πατέρων Δομηνικανών, αυτή όμως, την Κυριακή το πρωί, και επειδή έβλεπαν ότι δεν μπορούσαν να φτάσουν σε εκείνη, όπου η δέηση γινόταν με τόσο σεβασμό και μεγαλοπρέπεια...

³⁷ Για το Μητροπολιτικό ναό της Χίου, βλ. Ιωάννης Μ. ό.π., μέρος Α', σσ. 183-189.

Ανδρεάδης: *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας*,

S.O.C.G., τ. 185, φφ. 189r-194v

Χίος, 5 Ιουλίου 1639

Περιγραφή της λαμπρής λιτανείας που πραγματοποιήθηκε για τη γιορτή της Θείας Ευχαριστίας (Αγίας Δωρεάς), στην οποία ελάβε μέρος ένας σεβαστός αριθμός από μικρά παιδιά ντυμένα αγγελοῦδια, φορώντας λευκά φορέματα διακοσμημένα με χρυσό και πέρλες και κρατώντας απεικονίσεις του Θείου Πάθους. Ακολουθούσαν τις δύο χορωδίες που συνόδευαν την εντυπωσιακή πομπή, μία ψαλτών και μία μουσικών οργάνων.

|φ. 189r: Eminentissimi Signori et Procuratori miei osservissimi

|| Della Processione del Santissimo Sacramento, solita farsi dalli Padri Gesuiti di Scio fra l' Ottava del Corpus Domini con pompa solenne ||

Un' anno fà, con duplicate lettere, ho dato relatione alla Sacra Congregatione della solenne Processione che si fa in questa nostra [[paese]] Chiesa di santo Antonio nella Domenica fra l' Ottava del Santissimo Sacramento, con tanto concorso et applauso che cagiona somma ammiratione in questi paesi fra tante varie nationi si facci co(n) tale solennità ...

|φ. 189v ... ||Apparecchio per la Processione||

Si era apparecchiato il tutto, apparrate le strade di circuito, puoco men(o) d' un miglio, fatti di altari et tutta la città pronta la mattina della Domenica, per celebrare doppo pranzo questa festa.

||Concorrono le signore Turche per vedere||

Talmente, che pareva che lo spirito del' unione e della concordia ispirasse a tutte le diverse teste et riti che sono in questa città a conspirare per maggiormente celebrare, molasse delle prime signore Turche uscirono fuori del Castello et aspettavano spettatrice nelle fenestre delli Cristiani. La signora governatrice dell' isola, mandò ad ordinarci che passassimo del suo palagio, et in un' altra casa d' un mercante latino stava la moglie del loro Arcivescovo giudice del temporale e spirituale detto Mulà. Ne mancarono li Greci di far il possibile per mostrare il loro affetto, dal quale ben poteva ciascheduno congetturare che tra Greci et Latini non pareva che vi fosse disparere intorno all' azimo.

||Il Patriarca di Constantinopoli e l' Arcivescovo di Mitilene con molti Greci||

Fu volse trovarsi presente il Patriarca olim di Constantinopoli, il quale stando privato in un monastero da 5 miglia lontano, venne alla città con l' Abbate et gran compagnia di monaci. Il Metropolita di Mitilene, esarco del Patriarca in questa isola, volse trovarsi presente in Chiesa nostra, et apparecchiassino il loco al lato del nostro Arcivescovo delle Smirne.

||Il primo papa Greco, allevato nelle scuole di Padri cattolico, honora la Processione||

Oltre questo, il Paroco della Matrice delli greci, con gran parte del clero, ci pregarono che passassimo della Matrice, dove avevano apparecchiato un bellissimo altare per conciliare con questo gl' animi della plebe greca et, questo fù un tempo nostro scolaro et hora s' annoveva fra li catolici, buon predicatore et nostro familiare et penitente, detto papa Zifo. Et perche questo sta nel quartiere della nobiltà greca di grand' autorità et concetto appresso loro,

||Si fanno gli Altari per le strade||

vi concorse tutta la nobiltà huomini et donne, parte nelle strade et parte nel piano della Matrice. Ne vi mancano degl' altri, che inanti le sue chiese fecero altari imprestandosi da noi altri le robbe et in verità tra per li quattro altari che fecimo noi nel nostro baglio, tra per l' altri |φ. 190r cinque che si fecero per le strade, non vi restò cosa alcuna che valesse in cosa, ringratiavamo il signore che non v' erano nel porto gallere che potessero impedire tanto

apparecchio et unione d' animi ad honor et gloria del Santissimo Sacramento. ...

||φ. 192r || Il Bei Turcho fa istanza che la Processione passi davanti al suo palazzo|| In questo mentre, comparve in questa consulta un eunuco del Governator dell' isola, detto il Bei, il quale chiedeva di nuovo che detta procesione passasse inanti il suo palagio, a cagione che in quello erano congregate moltissime signore turches, delle prime del Castello. ...

||φ. 193r || Precedono tre Congregationi de Padri colli stendardi e con due chori di musical|| Precedevano tre nostre congregationi con li suoi brandoni bianchi in mano ogniuna, col suo stendardo et con la croce ben adobata et ornata con fiori et accompagnata con doi cori, l' uno di cantori et l' altro d' instrumenti;

|| Seguono molti fanciulli in habito d' Angiolini||

seguiva un buon numero d' angolini, tutti vagamente vestiti di bianco, con le sue alette ornati di catene d' oro e perle et d' altre molte, delle qualli imprestano l' istessi Turchi, li quali mirabilmente s' invaghiscono in simili rapresentationi; ciascun' angelino portava in mano un' impresa dell' Santissimo Sacramento, li doi primi doi stendardeti;

|| chierici secolari|| seguivano i nostri pretini, quali per ordine della Sacra Congregatione allevamo come seminaristi per somministrare a tempi suoi [[i]] ministri alla Cathedrale, come habbiamo fatto sin' hora.

|| Baltacchino e lumi|| V' erano alcuni de nostri, vestiti con le cappe <e> seguiva poscia il baltachino, portato da 4 de nostri, vestiti di cotta et stola, et l' andavano a lato 8 torcioni ben grossi; et dietro seguiva l' altra congregation nostra, pure con li brandoni in mano, erano tutti i congregati da 300.

Nel comparire alla porta della chiesa il baltachino, tutto il popolo, ancor greco, si levarono le berette, li Latini in ginocchioni et li Greci facendo riverenza profonda, all' usanza loro.

|| Un greco percosso da un Turco perchè non si scopriva il capo alla presenza del Santissimo Sacramento|| Vi fù vicino alla porta un povero Greco forestiero, il quale, perchè mai have<v> a visto tal costume, stava col tulubanti turchino in capo; dispiague questa mala creanza ad un Turco, et con un pugno ben forte glielo buttò da testa in terra, riprendendolo come poco Cristiano, giachè, dove tutti stavano scapegliati, egli solo era coperto. ...

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Μακαριότατοι Κύριοι και Επίτροποί μου παρατηρητικότατοι,

|| Σχετικά με τη λιτανεία του Αγίου Μυστηρίου, η οποία συνηθίζεται να πραγματοποιείται από τους Πατέρες Ιησουίτες της Χίου, ανάμεσα στο Οκταήμερο της Αγίας Δωρεάς, με πανηγυρική πομπή||

Πριν ένα χρόνο, με διπλές επιστολές, έδωσα αναφορά στην Αγία Αδελφότητα, σχετικά με την πανηγυρική λιτανεία που κάνουμε σ' αυτήν την εκκλησία μας του Αγίου Αντωνίου, την Κυριακή, μέσα στο Οκταήμερο της Θείας Ευχαριστίας, με τόση συμμετοχή και επιδοκιμασία που προκαλεί μεγάλο θαυμασμό ανάμεσα σε πολλές εθνότητες, το ότι πραγματοποιείται με τόση επισημότητα. ...

... || Προετοιμασία για τη λιτανεία||

Ήταν προετοιμασμένα όλα, στολισμένοι οι κεντρικοί δρόμοι, λίγο λιγότερο από ένα μίλι, κατασκευασμένοι οι βωμοί, και όλη η πόλη <ήταν> έτοιμη το πρωινό της Κυριακής, για να γιορτάσει μετά το μεσημεριανό γεύμα, αυτήν τη γιορτή.

|| Έρχονται οι Τουρκάλες αρχόντισσες για να δουν||

Τόσο, που έμοιαζε ότι το πνεύμα της ένωσης και της ομόνοιας ενέπνεε όλα τα διαφορετικά άτομα και ήθη που υπάρχουν σε αυτήν την πόλη να συμβάλουν για να γιορτάσουν από-

μα περισσότερο, και ότι (το πνεύμα) ελευθερώνεται από τις πρώτες στην τάξη τουρκάλες κυρίες, οι οποίες βγήκαν έξω από το Κάστρο και περίμεναν, θεατές, στα παράθυρα των Χριστιανών. Η σύζυγος του Διοικητή του νησιού, έστειλε να μας διατάξει να περάσουμε από το παλάτι της, και σε ένα άλλο σπίτι, ενός λατίνου εμπόρου, στεκόταν η σύζυγος του Αρχιεπισκόπου κριτή τους, κοσμικού και εκκλησιαστικού, λεγόμενου Μουλά. Οι Έλληνες δεν παρέλειπαν να κάνουν ό,τι ήταν δυνατό για να δείξουν την αγάπη τους, από το οποίο μπορούσε εύκολα ο καθένας να υποθέσει ότι ανάμεσα σε Έλληνες και Λατίνους δεν έμοιαζε να υπάρχει διαφωνία σχετικά με το άζυμο.

|| Ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης και ο Αρχιεπίσκοπος της Μυτιλήνης με πολλούς Έλληνες ||

Συνέβη να βρίσκεται παρών και ο τέως Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος έχοντας αποτραβηχτεί σε ένα μοναστήρι, περίπου 5 μίλια μακριά, ήρθε στην πόλη, με τον Ηγούμενο και μεγάλη συντροφιά μοναχών. Ο Μητροπολίτης της Μυτιλήνης, Έξαρχος του Πατριάρχη σ' αυτό το νησί, ήταν παρών στην εκκλησία μας, και προετοιμάζαν το μέρος από την πλευρά του δικού μας Αρχιεπισκόπου της Σμύρνης.

|| Ο πρώτος έλληνας παπάς, ο οποίος αναθρεμένος στα σχολεία των πατέρων καθολικός, τιμά τη λιτανεία ||

Εκτός από αυτό, ο Εφημέριος της Μητρόπολης των Ελλήνων, με μεγάλη μερίδα του Κλήρου, μας παρακαλούσαν να περάσουμε από τη Μητρόπολη, όπου είχε κατασκευάσει έναν ωραιότατο βωμό για να συμφιλιώσουν με αυτό τις ψυχές του ελληνικού λαού, και αυτός (ο Εφημέριος) ήταν κάποτε μαθητής μας, και τώρα συγκαταλεγόταν ανάμεσα στους καθολικούς, καλός ιεροκήρυκας, οικείος μας, και μετανοημένος, λεγόμενος παπα Τσίφος. Και επειδή αυτός κατοικεί στη γειτονιά των ελλήνων ευγενών, με μεγάλη επιρροή και υπόληψη πλάι τους,

|| Φτιάχνουν βωμούς στους δρόμους ||

συγκεντρώθηκε όλη η αριστοκρατία, άντρες και γυναίκες, άλλοι στους δρόμους, και άλλοι στο χώρο της Μητρόπολης. Δεν έλειψαν και οι άλλοι, οι οποίοι μπροστά στα σπίτια τους έφτιαξαν βωμούς, δανειζόμενοι από εμάς τους άλλους τα υλικά. Και πραγματικά, ανάμεσα στους τέσσερις βωμούς που φτιάξαμε εμείς στο δικό μας χώρο, και ανάμεσα στους άλλους (βωμούς) που κατασκεύασαν στους δρόμους, δεν έμεινε τίποτα που να έχει τόσο κύρος, (ώστε) ευχαριστούσαμε τον Κύριο που δεν υπήρχαν στο λιμάνι γαλέρες, οι οποίες θα μπορούσαν να εμποδίσουν τέτοια διοργάνωση και ένωση των ψυχών, προς τιμή και δόξα του Αγίου Μυστηρίου. ...

... || Ο Τούρκος Μπέης ζητά να περάσει η λιτανεία μπροστά από το σπίτι του ||

Σ' αυτό το αναμεταξύ, εμφανίστηκε σ' αυτό το συμβούλιο ένας ευνούχος του Διοικητή του νησιού, λεγόμενος Μπέης, ο οποίος ζητούσε και πάλι να περάσει η παραπάνω λιτανεία μπροστά από το παλάτι του, εξαιτίας του ότι μέσα σε αυτό ήταν κλεισμένες πολλές κυρίες, Τουρκάλες, από τις πρώτες του κάστρου. ...

... || Προηγούνται τρία Τάγματα Πατέρων, με λάβαρα και δύο μουσικές χορωδίες ||

Προηγούνται τρεις δικές μας Αδελφότητες, με τις λευκές λαμπάδες τους στο χέρι η καθεμία, με το λάβαρό της και με το σταυρό ωραία διακοσμημένο και στολισμένο με λουλούδια, και συνοδευόμενη από δύο χορωδίες, η μία ψαλτών και η άλλη μουσικών οργάνων.

|| Ακολουθούν πολλά παιδάκια, ντυμένα αγγελάκια ||

Ακολουθούσε ένας ικανός αριθμός από αγγελάκια, όλα ντυμένα στα λευκά, με τις φτερουγίτσες τους στολισμένες με αλυσίδες από χρυσό και πέτρες και πολλά ακόμα τα οποία δανειζονται οι ίδιοι οι Τούρκοι, οι οποίοι αξιοθαύμαστα έλκονται από παρόμοιες παραστάσεις. Κάθε αγγελάκι έφερε στο χέρι ένα έμβλημα του Αγίου Μυστηρίου, τα δύο πρώτα, δυο μικρά λάβαρα...

|| Λαϊκοί ιεροσπουδαστές ||

Ακολουθούσαν τα παπαδάκια μας, τα οποία, με εντολή της Ιερής Αδελφότητας, ανατρέφουμε ως ιεροσπουδαστές, για να προμηθεύουν στον καιρό τους ιερείς τον Καθεδρικό ναό, όπως κάναμε έως τώρα.

|| Ουρανία και φώτα ||

Υπήρχαν ακόμα αρκετοί από εμάς, ντυμένοι με τις κάπες, και ακολουθούσε ύστερα η ουρανία, την οποία μετέφεραν τέσσερεις από εμάς, ντυμένοι με κότα (μανδύα) και στόλα (πετραχήλι), και την συνόδευαν στο πλάι 8 μεγάλοι πυρσοί. Και πίσω ακολουθούσε άλλη μια δική μας Αδελφότητα, επίσης με τις λαμπάδες στο χέρι, ήταν όλα τα μέλη περίπου 300.

Στην εμφάνιση της ουρανίας στην πόρτα της εκκλησίας, όλος ο κόσμος, ακόμα και οι Έλληνες, έβγαζαν τα καπέλα, οι Λατίνοι γοναπστοί και οι Έλληνες κάνοντας βαθειά μετάνοια, κατά τη συνήθειά τους.

|| Ένας Έλληνας χτυπήθηκε από έναν Τούρκο, επειδή δεν ξεσκέπασε το κεφάλι του στην παρουσία του Αγίου Μυστηρίου ||

Βρισκόταν κοντά στην πόρτα ένας φτωχός Έλληνας, ξένος, ο οποίος, επειδή ποτέ δεν είχε δει τέτοιο έθιμο, στεκόταν με ένα σκούρο μπλε σαρίκι στο κεφάλι. Αυτή η κακή συμπεριφορά δυσαρέστησε έναν Τούρκο, και με μια πολύ δυνατή γροθιά του το πέταξε από το κεφάλι στη γη, αποπαίρνοντάς τον σαν ανεπαρκή Χριστιανό, επειδή, ενώ όλοι ήσαν ασκεπείς, αυτός μόνο κάλυπτε το κεφάλι του...